

Vroeg-middeleeuwse Martinusverering

Van lokale grafcultus naar liturgische viering

Els Rose

Inleiding

Op 11 november 1997 is het 1600 jaar geleden dat Martinus (316-397), de derde bisschop van Tours aan de Loire, onder psalmgezang ten grave gedragen werd. Zesentwintig jaar, vier maanden en zeventien dagen heeft Martinus het hem opgedrongen bisschopsambt vervuld. Hij heeft drie doden tot leven gewekt en vele zieken genezen, hij heeft heidense heiligdommen met de grond gelijk gemaakt en vele kerken gebouwd.¹ Terwijl de Frankische vorsten de belangrijkste relik van de Tourse bisschop, zijn mantel (*capa*), met zich mee voerden in de strijd,² wijdden vele vroeg-middeleeuwse auteurs zich aan leven en werk van deze heilige. Niet alleen is Martinus de meest gevierde heilige van laat-antiek en vroeg-middeleeuws Gallië, maar ook is zijn verering voor moderne historici de best gedocumenteerde uit de vóór-Karolingische periode.³ Dit laatste is voor een belangrijk deel te danken aan het werk van Martinus' eerste en voornaamste hagiograaf Sulpicius Severus. Van zijn hand verscheen, nog tijdens het leven van de heilige, de *Vita sancti Martini*.⁴

Dat Martinus' feestdag ook nu nog valt op de dag van zijn begrafenissen, en niet, zoals gewoonlijk, op zijn sterfdag, is een opmerkelijk detail. Het graf neemt vanouds een centrale plaats in in de christelijke heiligenverering.⁵ De graven van de martelaren, die hun lichaam overgaven aan de vervolgers om hun ziel te behouden voor Christus, zijn oorspronkelijk de plaatsen geweest, waar de christenen samenkwamen om hun eredienst te vieren. Dit gebruik zette zich, na de tijd van de grote vervolgingen, voort in de heiligenverering. Omdat de gestorven heilige voortleeft bij God, werd de plaats waar het lichaam op aarde rust(te) niet beschouwd als een verblijfplaats van de dood, maar als een plek, waar de hemel met levenskracht de aarde aanraakt. Rondom het graf openbaarde

¹ GREGORIUS VAN TOURS: *Historiarum libri decem*, in B. KRUSCH en W. LEVISON (eds.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum* I.1 (Hannover 1885) X.31.

² Zie over het lot dat Martinus' gedeelde mantel ten deel viel J. VAN DEN BOSCH: *Capa, basilica, monasterium et culte de Saint Martin de Tours* (Nijmegen 1959) en K. MEISEN: Martin im volkstümlichen Glauben und Brauch, in *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde* 19 (1968) 42-91, vooral 58-60.

³ R. VAN DAM: *Saints and their miracles in late antique Gaul* (Princeton 1993) 12.

⁴ Het meest recente en zeer uitgebreide werk over Sulpicius Severus en zijn heilige is C.E. STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer. History and miracle in Sulpicius Severus* (Oxford 1983).

⁵ P. BROWN: *The cult of the saints. Its rise and function in Latin christianity* (Chicago 1981) 3 en volgende.

het goddelijke zich in de wonderkracht van de heilige; op deze plaats was de heilige, ofschoon gestorven, bereikbaar.⁶ Omdat de verering van iedere heilige zich aanvankelijk concentreerde rond de plaats waar het lichaam rust(te), was er oorspronkelijk steeds sprake van een lokaal gebeuren.

Ook de verering van Martinus begon rond zijn graf in Tours, waar de gelovigen vooral door de vermaarde wonderkracht van de gestorven bisschop naartoe getrokken werden. Een halve eeuw na de dood van de heilige was Tours uitgegroeid tot een zo belangwekkend pelgrimsoord, dat de eenvoudige kapel, die Martinus' opvolger Briccius op het graf van de heilige had laten bouwen, al niet meer voldeed. Perpetuus, de zesde bisschop van de stad (461-491), begon aan de bouw van een nieuwe basiliek.⁷ Zijn collega Sidonius Apollinaris, bisschop van Clermont, beschrijft in een epigram ter versiering van de muren van de nieuwe kerk de noodzaak van deze onderneming:

Het lichaam van Martinus, dat over de hele wereld vereerd moet worden, en waarin ook na zijn tijd van leven zijn eer nog leeft, werd hier aanvankelijk beschut door een gebouw van boers maaksel, dat niet gelijkwaardig was aan zijn belijder. En [het verschil tussen] de grote heerlijkheid van de man en de onaanzienlijkheid van deze plaats hield niet op de mensen met schaamte te vervullen.⁸

De Martinusverering bleef echter niet beperkt tot een lokaal gebeuren rond het graf van de heilige. Zo werden ook de kloosters die Martinus gesticht had (Ligugé bij Poitiers en Marmoutier bij Tours) belangrijke centra van verering. Maar ook in oorden die de bisschop tijdens zijn leven bezocht had, werd de herinnering aan hem levend gehouden door de stichting van kerken en kloosters.⁹ Bovendien werd de feestdag van Martinus opgenomen in de kerkelijke heiligenkalender, en de oudste bronnen van de Gallicaanse liturgie bevatten ook voor de Tourse heilige een misformulier. De lokale grafcultus groeide binnen enkele eeuwen uit tot een officieel, kerkelijk-liturgisch gebeuren, dat de grenzen van het Frankische rijk ver overschreed.¹⁰

In dit artikel wil ik de ontwikkelingsgang van lokale naar liturgische verering schetsen door de liturgische bronnen van de Martinusverering te vergelijken met het hagiografische en ander niet-liturgisch materiaal. Om te beginnen zal ik in

⁶ BROWN: *The cult of saints* 86 en volgende.

⁷ GREGORIUS VAN TOURS: *Historiae* X.31.

⁸ Martini corpus totis uenerabile terris,/ in quo post uitae tempora uiuit honor,/ tlexerat hic primum plebeio machina cultu,/ quae confessori non erat aequa suo./ Nec desistebat ciues onerare pudore/ gloria magna uiri, gratia parua loci. SIDONIUS APOLLINARIS: *Epistulae*, in A. LOYEN (ed.): *Texte et traduction* (Paris 1960) dl. 2 (epistula IV.18, r. 1-6).

⁹ E. EWIG: Der Martinuskult im Frühmittelalter, in *Archiv für mittelhochdeutsche Kirchengeschichte* 14 (1962) 11-30, p. 13.

¹⁰ Wat de verspreiding van de Martinusverering buiten Gallië betreft volsta ik hier met te verwijzen naar de literatuur, EWIG: *Der Martinuskult* 14-16; G. OURY: *Culte et liturgie de Saint Martin*, in *L'ami du clergé* 71 (1961) 641-650, vooral 642.

het kort weergeven, wat er in Gallië van de 4e tot en met de 6e eeuw zoal over Martinus geschreven is. Vervolgens zal ik uitgebreider aandacht schenken aan de Martinusteksten in de bronnen die worden gerekend tot de Gallicaanse liturgie van voor Karel de Grote. In de literatuur over de Martinusverering wordt door veel auteurs één bepaald aspect van Martinus onderstreept en beaccentueerd.¹¹ Zo wordt door sommigen de nadruk gelegd op Martinus' verdiensten als monnik of als bisschop,¹² terwijl anderen vooral de politieke functie van de heilige als schutspatroom van de Frankische vorsten van belang achten.¹³ In dit artikel wil ik mij echter niet op één bepaald beeld van Martinus richten, maar juist proberen om recht te doen aan de grote diversiteit aan beelden, die in de verering van Martinus geschetst worden, zowel in als buiten de liturgie.

1. Martinus in de niet-liturgische bronnen

Aangezien het niet-liturgische materiaal over de Martinusverering behalve brieven, gedichten en inscripties vooral veel hagiografische bronnen bevat, lijkt een kleine uitweiding over de hagiografie in de vroege Middeleeuwen als woord vooraf van deze paragraaf me niet ongepast.

Naarmate de overgangperiode van late Oudheid naar vroege Middeleeuwen de laatste decennia meer in de belangstelling van historici is komen te staan, is er ook in toenemende mate sprake van herwaardering van de hagiografie: zij vormt immers de belangrijkste literaire uitingsvorm uit de periode van de 6^e tot en met de 8^e eeuw.¹⁴ Veel historici zien de levensbeschrijvingen van heiligen als een voortzetting van de antieke biografieën van de *virii illustres*: de *tituli* en *laudationes funebres*.¹⁵ Maar er is meer aan de hand.

In de tijd dat er aan de christenvervolgingen een einde komt, en de monnik of (ascetische) bisschop als heilige de rol van de martelaren overneemt, wordt de in het Oosten ontstane traditie om de levens van deze heilige mannen (in dit stadium gaat het nog alleen om mannen) op te tekenen, in het Westen overgenomen. Athanasius (bisschop van Alexandrië, 328-373), geeft met zijn *Vita Antonii*, het leven van de woestijnmonnik Antonius (251-356), aan de Westerse schrijvers een voorbeeld. Van Athanasius' werk verschijnen Latijnse vertalingen. Nadat er door de kerkvader Hieronymus drie vitae geschreven zijn, is Sulpicius

¹¹ Dit artikel laat geen uitgebreide literatuurbespreking toe. Daarom verwijs ik hier naar mijn doctoraalscriptie H.G.E. ROSE: *In laude sancti Martini. Martinus van Tours: van locale naar liturgische verering* (= ongepubliceerde doctoraalscriptie, Utrecht 1996) 7-17.

¹² Bijvoorbeeld D. VON DER NAHMER: Martin von Tours: sein Mönchtum - seine Wirkung, in *Francia* 15 (1987/88) 1-41.

¹³ Bijvoorbeeld H. WEIGEL: Das Patrozinium des heiligen Martin, in *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 100 (1964) 82-106: "Der Martinspatrozinium ist also ein politisches Patrozinium. Hinter dieser Eigenart tritt seine religiöse Bedeutung stark zurück" (86).

¹⁴ M. VAN UYTFANGHE: L'hagiographie et son public à l'époque mérovingienne, in *Studia patristica* 16,2 (1985) 54-62, vooral 54.

¹⁵ VAN UYTFANGHE: L'hagiographie et son public 55.

Severus in het Westen de eerste, die zich waagt aan het schrijven van een heiligenleven.¹⁶ Het werk van Sulpicius kan gezien worden als een prototype, dat model heeft gestaan voor de Westerse hagiografie.¹⁷

De hagiografische werken bevatten een grote schat aan informatie over de (vroege) Middeleeuwen, maar leveren ook geduchte moeilijkheden op voor de historicus. Behalve het veelvuldig gebruik van topoi, en het meestal propagandistische karakter van de heiligenlevens, is er ook vaak sprake van "fantasieheiligen", ontsproten aan het kleurrijke brein van de hagiograaf. Canonisatie onder pauselijke controle ontstond pas aan het eind van de 12^e eeuw.¹⁸ Deze aspecten maken het de historicus moeilijk, als hij of zij hagiografische werken wil gebruiken als bronnen voor het schrijven van sociale geschiedenis. B. Ward waarschuwt de historicus dan ook voor de valkuil, om een vita als een neutrale biografie te beschouwen: "A saint's life is not a biography".¹⁹ Hagiografie is volgens haar een op zichzelf staand genre, met als doel "to highlight the pattern which made the subject a saint".²⁰ Waarom wordt een mens een heilige? Niet omdat hij of zij een 'moreel verantwoord leven' leidt, of bijzonder 'goed' of 'vroom' is, maar omdat de persoon in kwestie een leven leidt, waarin het beeld van Christus, zoals dat uit de Evangelieën bekend is, oplicht.

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat de heiligenlevens een plaats zijn gaan innemen in de christelijke liturgie. In kloosters en abdijen werd in het officie of tijdens de maaltijden voorgelezen uit de vitae.²¹ Maar ook in de ruimere kring van de christelijke eredienst kreeg de hagiografie een plaats, doordat de vita van een heilige voorgelezen werd tijdens de feestelijke mis ter ere van zijn of haar *dies natalis*. Hierbij was het hele gelovige volk aanwezig.²² Hagiografisch werk is in het algemeen opgebouwd uit zeer verschillende elementen, en presenteerde zich aan een divers publiek: "à toute la *plebs christiana*".²³ Heiligenverering

¹⁶ STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer* 6: "Taken together with a few others, these works by Athanasius, Jerome, and Sulpicius were to establish the new literary genre of hagiography, which was to enjoy such popularity in the middle ages". Strunk noemt ook nog Paulinus van Nola, tijdgenoot en vriend van Sulpicius, en schrijver van een vita van Felix van Nola, die hij buitengewoon vereerde; zie G. STRUNK: *Kunst und Glaube in der lateinischen Heiligenlegende* (München 1970) 26-31.

¹⁷ STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer* 6: "(...) the *Vita Martini* was written at a time when the genre of hagiography was still in the process of formation, and this life was itself destined to become one of the most influential models for that genre".

¹⁸ R.C. VAN CAENEGEM: *Guide to the Sources of Medieval History* (Amsterdam etc. 1978) 52-53.

¹⁹ B. WARD: *Signs and wonders. Saints, miracles and prayers from the 4th century to the 14th* (Hampshire 1992) xi.

²⁰ WARD: *Signs and wonders* xiv.

²¹ VAN UYTFANGHE: L'hagiographie et son public 56.

²² VAN UYTFANGHE: L'hagiographie et son public 60.

²³ VAN UYTFANGHE: L'hagiographie et son public 62.

was een zaak die heel het volk aanging. In de onzekere tijd van de vroege Middeleeuwen was de heilige een nabije en veilige toevlucht.

Als een rode draad door het 'Martinusoeuvre' lopen drie *Vitae Martini*, die in de vroeg-middeleeuwse periode geschreven zijn. Nu we het geluk hebben, dat er uit drie opeenvolgende eeuwen een *Vita Martini* is overgeleverd, wil ik beschrijven welke accentverschuivingen in de beeldvorming van Martinus er in de loop der tijd plaatsgevonden hebben.

Om te beginnen is daar de *Vita sancti Martini* van Sulpicius Severus,²⁴ zoals gezegd nog geschreven voor de dood van de heilige. De *Vita* kan worden aangevuld met drie brieven,²⁵ waarin Sulpicius aan vrienden en familieleden vertelt over de dood en begrafenis van Martinus. Aan het begin van de 5^e eeuw verschenen van Sulpicius' hand bovendien nog drie boeken *Dialogen*,²⁶ een verzameling wonderverhalen in de vorm van gesprekken tussen Sulpicius en twee vrienden. Sulpicius zelf was een geletterde aristocraat uit het Zuiden van Gallië, Aquitanië, die dankzij zijn vriend, bisschop Paulinus van Nola (afkomstig uit Bordeaux), in aanraking gekomen was met de Tourse bisschop. Onder de indruk van Martinus' leefgemeenschap in Marmoutier bekeerde ook Sulpicius zich tot een van de wereld teruggetrokken gemeenschappelijk leven.²⁷

Hoewel het grootste deel van Sulpicius' werken de tijd beslaat waarin Martinus het bisschopsambt bekleedde, lijkt het alsof Sulpicius een overduidelijk accent legt op de *monnik*, die Martinus in zijn diepste wezen is. Sulpicius begint zijn *Vita* met de kindertijd van de heilige, en vertelt hoe de kleine Martinus, als kind van heidense ouders, zich al vroeg aangetrokken voelt tot het christendom. Hierbij spreken de verhalen over de woestijnvaders, die hun leven in eenzaamheid aan God wijdden, zeer tot de verbeelding van de jongen. Sulpicius beschrijft Martinus, voorbestemd tot een militaire carrière in het leger van de Romeinse keizer, als een persoon die opvalt door zijn vriendelijke en zeer dienstbare houding. Vanwege zijn nederigheid wordt hij door zijn kameraden eerder als een monnik dan als een soldaat beschouwd.²⁸ Die nederigheid zet zich voort wanneer Martinus tot de kerk toetreedt, en korte tijd daarna zijn leven als monnik pas echt begint.

²⁴ SULPICIOUS SEVERUS: *Vita sancti Martini*, in J. FONTAINE (ed.): *Sources chrétiennes* 133-135 (Parijs 1967-1969).

²⁵ SULPICIOUS SEVERUS: *Epistulae*, in J. FONTAINE (ed.): *Sources chrétiennes* 133 (Parijs 1967).

²⁶ SULPICIOUS SEVERUS: *Dialogi*, in C. HALM (ed.): *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* I (Wenen 1886).

²⁷ F. Prinz beschouwt de stichting van Sulpicius' klooster Primuliacum als voorbeeld van 'martinisches Mönchtum', zie F. PRINZ: *Frühes Mönchtum im Frankenreich* (München e.a. 1965) 26. Door sommige auteurs wordt de vraag gesteld, in hoeverre het kloosterlijk leven van geletterde aristocraten zoals Paulinus en Sulpicius ook werkelijk als zodanig beschouwd kan worden, en in hoeverre Primuliacum de naam klooster verdient. Bijvoorbeeld VON DER NAHMER: *Martin von Tours* 16-17; VAN DAM: *Leadership and community in late antique Gaul* (Berkeley 1985) 135-136.

²⁸ "(...) ut iam illo tempore non miles, sed monachus putaretur", zie SULPICIOUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* II.7.

Van jongs af aan zocht Martinus dus de afzondering en de ascese, en ook als bisschop verloochende hij deze levenshouding niet. Als zodanig was Martinus ook een buitenbeentje tussen de Gallische bisschoppen. Terwijl het episcopaat in laatantieck Gallië, in ieder geval sinds de bekering van Constantijn (312) en het Tolerantie-edict van Milaan (313), een zeer begeerd ambt was voor de tot het christendom bekeerde aristocraten,²⁹ verborg Martinus zich wanneer de inwoners van Tours uiting gaven aan hun innige wens, Martinus op hun cathedra te zien. Wanneer hij uiteindelijk hun dringende oproep niet meer kon negeren, weigerde Martinus zich aan te passen aan de levensstijl van zijn collega-bisschoppen, en zette hij zijn ascetische monnikenbestaan zoveel mogelijk voort. Rigoureuze vormen van versterving vonden in Gallië echter slechts bij een kleine minderheid respons. Orthodoxe christenen, zoals de aristocratische bisschoppen, keken er zelfs wantrouwig tegenaan, geneigd om in dergelijke revolutionaire levensopvattingen ketterse tendensen te ontdekken.³⁰ Aan de andere kant werd Martinus juist door fanatieke asceten gewantwoord om zijn militaire verleden. Een gedoopte militair kon volgens conciliaire bepalingen evenmin gewijd worden als een niet-celibatair levend persoon.³¹

Bij het volk echter was Martinus buitengewoon geliefd, zoals wel blijkt uit het vurige verlangen van de inwoners van Tours om Martinus als hun bisschop binnen te halen.³² Sulpicius schetst zijn heilige als een trouwe herder, die zijn schapen niet alleen tegen geestelijke vijanden beschermt door ongelovigen tot het christendom te bekeren, maar ook voor het lichamelijk welzijn van hen die hem zijn toevertrouwd waakt. Het gebaar waarmee Martinus, wanneer hij nog soldaat is, zijn mantel met de bedelaar van Amiens deelt,³³ is een beroemd voorbeeld van 'la charité de Martin'.³⁴ Niet minder treffend is het verhaal over de leproos aan de poort van Parijs, om wie ieder met een boog van afschuw heen loopt, maar die door Martinus met een kus genezen wordt.³⁵

²⁹ Het bisschopsambt werd in Gallië vervuld door lokale aristocraten, die vanouds een rol speelden in het Romeinse bestuursapparaat. Niet alleen beheerden zij de groeiende bezittingen van de kerk, maar ook kregen zij, naarmate de kerk in aanzien steeg, een belangrijke rol in de rechtspraak. De Gallische vooraanstaanden waren zeker niet geneigd om hun oude welstand en aanzien op te geven, wanneer zij tot het episcopaat toetraden. Zie over het Gallische episcopaat in de late Oudheid onder andere STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer* 265-277; VAN DAM: *Leadership and Community* 59-69 en passim; J.M. WALLACE-HADRILL: *The Frankish church* (Oxford 1983) 3; Y. HEN: Unity in diversity: the liturgy of Frankish Gaul before the Carolingians, in R.N. SWANSON (ed.): *Unity and diversity in the church* (= Studies in church history 32) (Oxford 1996) 19-30, vooral 20.

³⁰ STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer* 275.

³¹ STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer* 286.

³² SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* IX.

³³ SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* III.

³⁴ Volgens Oury komt deze essentiële eigenschap van de Tourse heilige vooral in de Visigothische liturgie uitgebreid aan bod; zie OURY: *Culte et liturgie* 647.

³⁵ SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* XVIII.

Scherp is het contrast tussen de liefde van het volk en de miskenning van de clerus ook in de *Dialogen*, waar Sulpicius zijn vriend Postumianus laat verzuchten: "Des te ongelukkiger is ons land, dat zo'n man, terwijl het hem het dichtst in de buurt had, niet waardig was te kennen. Maar bij deze misdaad zal ik niet het volk meerekenen; alleen de clerici, alleen de priesters kennen hem niet".³⁶ Toch is Martinus, in de visie van Sulpicius, de enige onder de bisschoppen, die de naam van *vir apostolicus* waardig is. Juist vanwege zijn teruggetrokken monnikenleven van ascese en gebed is de heilige man, vervuld van kracht waardoor hij mensen van ziekten en demonen verlost, en zelfs doden het leven teruggeeft, een zuivere navolger van de apostelen. Door zich niet te mengen in aardse beslommingen houdt alleen in Martinus de apostolische waardigheid stand.³⁷

De Martinuswerken van Sulpicius zijn tweemaal in verzen bewerkt. In de tweede helft van de 5e eeuw (tussen 460 en 473)³⁸ schreef Paulinus van Périgueux, in opdracht van bisschop Perpetuus, zijn *De vita Martini libri sex*.³⁹ De eerste vijf boeken ontleen hun stof aan de *Vita* (boek 1-3) en de *Dialogen* (boek 4-5) van Sulpicius, terwijl het zesde boek de verhalen bevat, die Perpetuus vertelt over wonderen die in zijn tijd rond het graf van Martinus plaatsvonden. Behalve de *Vita Martini* is er van Paulinus, over wiens persoon verder niets bekend is, een gedicht bewaard dat hij, net als Sidonius Apollinaris, maakte als inscriptie voor de nieuwe basiliek van Perpetuus.

Een sleutelwoord in het werk van Paulinus van Périgueux is liefde, in het Latijn uitgedrukt door woorden als *pietas* en *miseratio*. In het gedicht ter versiering van de basiliek, dat doorgaans aangeduid wordt als *Uersus Paulini de orantibus*,⁴⁰ roept de dichter de mensen die de kerk binnengaan op, om hun zorgen in handen van de hemelse patroon te leggen. Niemand deed immers ooit tevergeefs een beroep op zijn wonderkracht. Of je nu blind bent of arm, bang, ziek, verlamd, gevangen, bedroefd of hoe dan ook gebrekkig, "(...) vraagt om zijn bescherming: op deze deur klop je niet vergeefs. Zijn zo overvloedige liefde zal heel de wereld doorgaan".⁴¹ In alle genezingswonderen en verhalen over Martinus' barmhartigheid, die in de *Vita Martini* verteld worden, meet Paulinus

³⁶ SULPICIOUS SEVERUS: *Dialogi* I.26: "Quo miserior est regio ista nostrorum, quae tantum uirum, cum in proximus habuerit, nosse non meruit. nec tamen huic crimini miscebo populares: soli illum clerici, soli nesciunt sacerdotes".

³⁷ SULPICIOUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* XX: "In solo Martino apostolica auctoritas permanebat".

³⁸ *Lexikon des Mittelalters* VI 1817.

³⁹ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *De vita Martini libri sex*, in M. PETSCHENIG (ed.): *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 16 (Wenen 1888) 16-159.

⁴⁰ De volledige titel luidt: Epigramma basilicae Martini apud Turones inscriptum, super ostium a parte Ligeris, in PETSCHENIG (ed.): *Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 16 (Wenen 1888) 164.

⁴¹ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Uersus de orantibus* r. 24-25: "expete praesidium: non frustra haec limina pulsas./ in cunctum perget pietas tam prodiga mundum".

het waarachtige mee-lijden en de grote barmhartigheid van de heilige breed uit. Wanneer een bedelaar naar de kerk komt waar Martinus de mis zal opdragen, zorgt de bisschop eerst voor een kleed voor de verschoppeling, voordat hij overgaat tot zijn taak in de liturgie: barmhartigheid gaat voor de mis!⁴² De dienst aan de lijdende mens gaat voor de dienst aan God. God zelf is immers gediend met iedere daad van barmhartigheid aan een noodlijdende mens.⁴³ Dit is al bij die eerste manteldeling, te Amiens, gebleken, toen Christus in een nachtelijke droom aan Martinus verscheen, omhuld door diens eigen mantel.⁴⁴

In het werk van Paulinus is het aspect van de heilige als hemelse patroon, het woord is al gevallen, erg belangrijk. De dichter beschrijft immers geen vriend en tijdgenoot, zoals Sulpicius gedaan heeft, maar een gestorven heilige, die zijn intrek in de hemel genomen heeft om voor de gelovigen te bidden. De *Vita Martini* van Paulinus vertoont dan ook al duidelijke sporen van verering. Door de inspanningen van Paulinus' opdrachtgever Perpetuus was Tours in de tweede helft van de 5^e eeuw uitgegroeid tot een belangrijk bedevaartsoord, waar "uit alle delen van de wereld de menigten samenstromen".⁴⁵ De gelovigen versierden het graf van Martinus met een kroon, die verwijst naar de hemelse beloning van de heilige.⁴⁶ Zij pelgrimeerden onder leiding van bisschop Perpetuus op Pasen naar Marmoutier, om onder psalmgezing en gebed de heilige plaatsen te bezoeken, waar Martinus gewoond heeft.⁴⁷

Niet alleen beschrijft Paulinus de oudste sporen van de Martinusverering, maar ook wendt hijzelf zich in zijn werk tot de heilige. Zo roept hij in het eerste boek van de *Vita* de heilige aan om hem als het ware tot christelijk leven te inspireren.⁴⁸ Paulinus roept zijn patroon niet alleen aan om hulp, maar ook om hem tot voorbeeld te zijn.⁴⁹ Voor Paulinus is Martinus een hemelse toeverlaat, op wiens liefde de gelovigen in hun nood een beroep kunnen doen. Die nood was in de 5^e eeuw bijzonder tastbaar, toen het Romeinse Rijk wankelde en uiteindelijk viel, en Gallië en haar Kerk overstroomd werden door de onrust en het verstokte heidendom van de barbaren.⁵⁰ Toen de Kerk in haar strijd tegen het arianisme de goddelijkheid van Christus steeds meer benadrukte, ging de

⁴² PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Vita Martini* IV r. 69: "Praecedat missam miseratio".

⁴³ Vergelijk Matteüs 25,40: "Wie één van mijn minste broeders goeddoet, doet dat aan Mij".

⁴⁴ SULPICIOUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* III.

⁴⁵ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Vita Martini* VI r. 34-35: "Huc ex diversis certatim partibus orbis/ Agmina conveniunt".

⁴⁶ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Vita Martini* VI r. 227.

⁴⁷ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Vita Martini* VI r. 350 en volgende.

⁴⁸ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Vita Martini* I r. 304-311.

⁴⁹ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Vita Martini* V r. 688: "O vere aeternae speculum virtutis!"

⁵⁰ A. ANGENENDT: *Das Frühmittelalter* (Stuttgart 1990) 118-127.

heilige steeds meer de plaats van middelaar tussen God en mens bekleden.⁵¹

Het drieluik van de *Vitae Martini* wordt afgesloten door Venantius Fortunatus, vriend en tijdgenoot van de negentiende bisschop van de Martinusstad, Gregorius van Tours. Fortunatus was geboren en getogen in Italië, waar hij in de kerken van Ravenna door afbeeldingen had kennism gemaakt met de grote Gallische heilige. In de jaren 60 van de 6^e eeuw trok de dichter naar het noorden, waar hij na vele rondreizen uiteindelijk zijn intrek nam in de stad Poitiers. Hier stierf hij als bisschop, aan het begin van de 7^e eeuw.⁵²

Fortunatus had in Ravenna tevens een gedegen klassieke scholing genoten. De dichter was thuis op het gebied van retorica en grammatica, van het recht en de kunst der letteren. Zijn werken verbergen dit niet. De *Vita Martini* van Fortunatus beslaat vier boeken, waarvan de eerste twee de *Vita* van Sulpicius, en de laatste twee diens *Dialogen* als stof hebben.⁵³ Met bonte streken schildert de Italiaan het verhaal zelf, om zich vervolgens te verliezen in een uitgebreid bewonderend commentaar op de voortreffelijke levenswandel van de heilige. Hierbij bedient hij zich veelvuldig van de stijfiguur van de antithese. Waar Martinus niet is hebben heidendom en verzet de overhand; op de prediking van de heilige volgen bekering en overgave aan geloof. Ziekte en dood heersen wanneer de grote wonderdoener elders is; bij zijn thuiskomst doen genezing en het leven zelf opnieuw hun intrede. De heilige licht op in de duisternis van deze eeuw van neergang.⁵⁴ Hij glanst echter niet van wereldlijk purper, maar van geestelijke schoonheid.

Het element van schittering komt pregnant naar voren in Fortunatus' bewerking van het verhaal van een zekere Arborius, die Martinus gadeslaat wanneer deze de mis opdraagt.⁵⁵ In Sulpicius' versie wordt Arborius plotseling getroffen door de schittering van juwelen aan Martinus' opgeheven hand. Fortunatus geeft aan dit wonderverhaal van Sulpicius een heel eigen kleur.⁵⁶ Hij beschrijft eerst hoe de hand van Martinus schittert ("justi pia dextera fulsit"), vervolgens hoe de glans van de juwelen zich uitstrekt over de armen van de heilige ("manicae micuit translata smaragdus"), om ten slotte te spreken van een 'nieuwe mantel' ("nova palla"), bezaaid met juwelen en kostbare stenen. Een mooier beeld had de dichter niet kunnen vinden om de transformatie die Martinus doorgemaakt heeft, weer te geven. Op aarde was Martinus arm en

⁵¹ A. ANGENDT: Religiosität und Theologie, in *Archiv für Liturgiewissenschaft* 20/21 (1978/79) 21-55, vooral 33.

⁵² Zie voor een levensbeschrijving van Fortunatus B. BRENNAN: The career of Venantius Fortunatus, in *Traditio* 41 (1985) 49-78.

⁵³ VENANTIUS FORTUNATUS: De Vita sancti Martini libri IV, in F. LEO (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* IV.1 (Berlijn 1881) 292-370.

⁵⁴ Voor een weergave van de discussie in de literatuur aangaande de mate van civilisatie, kerstening en schriftcultuur van Merovingisch Gallië, zie ROSE: *In laude sancti Martini* 26-34.

⁵⁵ SULPICIUS SEVERUS: *Dialogi* III.10.6.

⁵⁶ VENANTIUS FORTUNATUS: *Vita Martini* IV r. 305-330.

onaanzienlijk, maar nu is hij een afgezant van het Hemelse Jeruzalem,⁵⁷ dat immers eveneens gepresenteerd wordt als een schat van kostbare juwelen en gesteenten.⁵⁸ Door de soldatenmantel, die de dienstbaarheid aan de aardse keizer uitdrukt, tegen het gebod van de keizer in te delen met een verschoppeling, is de eenvoudige monnik geworden tot een hemelse vorst.

Dat Martinus niet alleen in Tours bekendheid genoot, blijkt uit Fortunatus' levensbeschrijvingen van sommige andere heiligen, zoals die van Germanus van Parijs⁵⁹ en van Radegunde, die in Poitiers verbleef.⁶⁰ Beiden bezochten de stad van Martinus, om daar hun eer aan de grote heilige te bewijzen. Van de koninklijke non Radegunde vertelt Fortunatus, dat de Martinusverering ook in haar naam verbreid werd. Zij verschijnt namelijk in een droom aan de tribuun Domnolenus, waarin zij deze opdracht geeft om een nieuwe kapel voor Martinus te bouwen.⁶¹ Fortunatus spiegelt zijn heiligen, net als Gregorius, zoals hierna zal blijken, aan Martinus, "the focus for a new Gallic consciousness".⁶²

Naast zijn hagiografische werk heeft Fortunatus tien boeken met gedichten geschreven.⁶³ De naam Martinus valt in deze boeken vele malen. In sommige gedichten staat Martinus centraal, bijvoorbeeld in de gedichten die dienst doen als inscripties voor kerken die aan Martinus gewijd worden. Maar Fortunatus noemt zijn favoriete heilige ook in verband met andere heiligen, met de plaatsing van relieken en als voorbeeld voor de bisschoppen van Tours. Van de vele gedichten waarin Martinus een rol speelt, wil ik er twee naar voren halen, X.6 en X.7. Het eerste gedicht is geschreven "ad ecclesiam Toronicam quae per Gregorium episcopum renovata est".⁶⁴ De oude kathedraal van Tours is in 558 door een brand verwoest, maar door Gregorius hersteld. Waar de bisschoppen uit de 5^e eeuw zich vooral bekommerden om het monument, waarmee het graf van Martinus geëerd en waar zijn *dies natalis* gevierd werd: de basiliek, leggen Fortunatus en Gregorius de nadruk op de plaats, waar Martinus zijn grote daden deed: de kathedraal. Fortunatus wijdt dan ook een groot deel van dit gedicht aan een beschrijving van Martinus' wonderdaden: hoe de heilige de bedelaar van Amiens kleedt, hoe hij de leproos van Parijs geneest met een kus, hoe hij de dood van de wijs brengt met het leven, hoe hij de natuurwetten trotseert en de

⁵⁷ Sulpicius Severus: *Epistula tertia* III.21: "Martinus pauper et modicus caelum diues ingreditur" (Martinus, arm en onaanzienlijk, gaat als een rijke de hemel binnen).

⁵⁸ Apokalyps 21,9-27.

⁵⁹ Venantius Fortunatus: Vita Germani, in B. Krusch (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum* VII (Hannover 1920) 372-418.

⁶⁰ Venantius Fortunatus: Vita sanctae Radegundis, in B. Krusch (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum* II (Hannover 1888) 358-377.

⁶¹ Venantius Fortunatus: *Vita Radegundis* c. 38.

⁶² J.A. McNamara e.a.: *Sainted women in the dark ages* (Durham etc. 1992) 5-6.

⁶³ Venantius Fortunatus: Carmina, in F. Leo (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* IV.1 (Berlijn 1881) 7-292.

⁶⁴ "Voor de kerk van Tours, die door bisschop Gregorius gerenoveerd is".

pijnboom velt, hoe hij slangengif de baas is, een valse tombe ontmaskert, slangen onder zijn bevel houdt en hoe een door hem geschreven brief genezing brengt. De man, die dit alles tot stand bracht, heeft in deze kerk geleefd en gewerkt, hier is zijn wonderkracht bevestigd met een vuurbol uit de hemel.⁶⁵ In de kerk is dan ook altijd licht, ook 's nachts schijnt het uit haar grote vensters.

De schoonheid van afbeeldingen, met hun levendige kleuren, siert de kerk nog meer. Waarschijnlijk is het voor deze afbeeldingen, dat Fortunatus de zeven *tituli* toevoegt, die opnieuw de hierboven genoemde wonderdaden van Martinus verwoorden. Dankzij Fortunatus' gedichten valt nu nog te achterhalen, wat er voor afbeeldingen waren in de kathedraal van Tours. De gedichten van Fortunatus, die bij deze afbeeldingen horen, zetten bijna allemaal de lelijkheid en armzaligheid van het moeizame aardse leven af tegen de onmetelijke goedheid en schoonheid van de heilige, die een ieder in deze gaven laat delen.

In gedicht X.7, voor koning Childebart en koningin-moeder Brunhilde, vallen twee zaken op. In de eerste plaats beschrijft Fortunatus opnieuw hoe Martinus uit zak en as is opgestegen ten hemel, hoe hij van een arme drommel een juwelendrager geworden is.⁶⁶ Ook hier laat Fortunatus zich inspireren door het visioen van Arborius. Maar niet alleen het literaire beeld van Sulpicius levert Fortunatus de stof voor dit gedicht. Wat Fortunatus hier eigenlijk lijkt weer te geven, is één van de beroemde mozaïeken uit Ravenna, die de dichter tijdens zijn studietijd in deze stad⁶⁷ ongetwijfeld bewonderd heeft. Het gaat om een afbeelding in de Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna, waar een rij van heiligen, gekleed in witte gewaden en voorzien van de *corona iustitiae*, zich begeeft naar de troon van Christus. Martinus gaat vooraan. Hij draagt over zijn witte kleed een *purperen* mantel; in zijn hand draagt hij een kroon die kostbaarder dan alle andere is versierd met grote edelstenen en gouden snijwerk. Het gezicht van de heilige is kalm, gelijkmatig van uitdrukking, maar over zijn wangen ligt een blos te stralen. Dit beeld moet het zijn, dat Fortunatus hier in woorden probeert weer te geven.⁶⁸

Vervolgens richt Fortunatus het woord tot de jonge koning en zijn moeder. In dit gedeelte is de toon van het gedicht zeer opvallend. Terwijl Fortunatus aan de ene kant de grote daden van de heilige in herinnering roept, wenst, nee *bidt* de dichter de koninklijke familie de zegening van de heilige toe: "Hij, die, toen hij op aarde leefde, zeer veel wonderen gegeven heeft, moge hij ook aan u toedelen, die machtig is bewonderenswaardige dingen te doen".⁶⁹ Dan volgt een aaneenschakeling van dergelijke zegenbeden, waarin Fortunatus de

⁶⁵ SULPICIUS SEVERUS: *Dialogi* II.2.

⁶⁶ "Per cinerem ascendens, per dura cilicia caelos. / Stat modo gemmatus, pauper in orbe prius" (r. 13-14).

⁶⁷ BRENNAN: The career 52.

⁶⁸ Voor een afbeelding, zie bijvoorbeeld G. CORTESI: *Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna* (Ravenna z.j.) 72.

⁶⁹ "Qui [que] dedit habitans miracula plurima terris, / distribuat vobis hic quoque mira potens" (r. 45-46).

wonderen van de heilige opsomt:

Hij die het gif uit het lichaam van een verwonde man trok,
 hij moge van u het schadelijke vergif weren.
 Hij die het huis van Lycontius redde van de pest,
 door zijn werk moge dit huis ongedeerd bloeien.⁷⁰

Dit zijn maar enkele voorbeelden. Fortunatus doet in dit gedicht drie dingen tegelijk: hij stelt de wonderdaden van de heilige, die in het verleden hebben plaatsgevonden, in het heden present;⁷¹ hij eert de koninklijke familie met zijn zegenwensen; en hij gedraagt zich bijna als een voorspraak voor de koninklijken bij de heilige. Het gedicht krijgt daarbij door de vele herhalingen een bijna bezwerend karakter, waardoor het opvalt temidden van de overige gedichten.

Het zal duidelijk zijn, dat het beeld van Martinus als een hemelse vorst, getooid met juwelen en gekroond met de kroon van de overwinning,⁷² de dichter Fortunatus zeer dierbaar is. Vanuit zijn geboortestreek heeft hij dit beeld meegenomen, en het keert in al zijn werken terug. Ooit was Martinus "pauper et modicus". In de hemel echter is hij van alle heiligen het dichtst bij de troon van Christus: Martinus' nederigheid en mededogen zijn tot grote bloei gekomen.

De laatste, maar zeker niet de minste Martinusschrijver die in dit artikel een plaats verdient, is Gregorius van Tours. Als negentiende bisschop van Tours is Gregorius niet alleen een opvolger van Martinus, maar hij kan ook beschouwd worden als één van de grootste Martinusvereerders die de geschiedenis gekend heeft. Gregorius' oeuvre, dat grofweg te verdelen is in historiografisch en hagiografisch werk, staat bol van de verhalen over de grote Tourse heilige. Voor een deel hebben deze verhalen Gregorius uit de overlevering bereikt, en voor een deel zijn het gebeurtenissen waar Gregorius zelf of tijdgenoten van hem getuigen van geweest zijn.

Het werk waarmee de uit een Romeins adellijk geslacht afkomstige Georgius Florentinus (538/39-ca. 594) beroemd geworden is, is zijn geschiedschrijving *Historiarum libri decem*. In dit voor de Late Oudheid unieke historiografische werk, waarvan Gregorius zeker de helft aan 'contemporaine geschiedenis' besteedt, neemt de schutspatroon van Tours een belangrijke plaats in. Wat

⁷⁰ "Qui percusso homini abstraxit de carne venenum,/ noxia de vobis ipse venena vetet" (r. 51-52). "Qui de peste domum salvam dedit esse Lyconti,/ haec domus incolumis floreat hujus ope" (r. 55-56).

⁷¹ Hetzelfde doen Perpetuus en Gregorius als bisschoppen van Tours: door Martinus' leven op de muren van de kathedraal te schilderen en door zijn wonderdaden telkens opnieuw te vertellen wordt het verleden opnieuw tot leven gebracht. De wonderkracht van de heilige is tijdloos; zie VAN DAM: *Saints and their miracles* 132-133.

⁷² *Coronam*: beloning voor de getrouwen in de vorm van eeuwige hemelse eer. Zie M.P. ELLEBRACHT: *Remarks on the vocabulary of the ancient orations in the Missale Romanum* (Nijmegen 1963) 27. Met literaturopgave, onder andere K. BAUS: *Der Kranz in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertullians* (Bonn 1940).

vooral duidelijk naar voren komt is de speciale verering die de Merovingische vorsten vanaf de doop van Clovis aan het eind van de 5^e eeuw voor Martinus voeren. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn koningin Clothilde,⁷³ de weduwe van Clovis, en haar zoon Clotharius.⁷⁴

Het belangrijkste Martinuswerk van Gregorius is echter de *Libri IV de virtutibus sancti Martini episcopi*.⁷⁵ Zoals de titel al zegt heeft dit werk tot doel om de grote wonderdaden van de heilige uit verleden en heden te beschrijven. Voor Gregorius is Martinus vooral de grote wonderdoener en genezer. De concentratie van genezingen is natuurlijk het hoogst rondom het graf in de basiliek. Maar ook het water, waarmee de tombe gewassen wordt en het stof dat zich op het graf verzamelt bevatten wonderkracht, en ook het vieren van de liturgie en het voorlezen uit de *vita* van de heilige hebben een heilzame werking op zieke pelgrims. De grote stroom van pelgrims doen het deel van Tours waar de basiliek staat uitgroeien tot een kleine stad, een ware *Martinopolis*.⁷⁶

Maar niet alleen in Tours worden Martinuskerken gebouwd. Gregorius noemt ook heiligdommen in onder andere Amiens⁷⁷ en in Sireuil.⁷⁸ In zijn kleinere *vitae*, verzameld in het *Liber vitae patrum*⁷⁹ wordt duidelijk, dat ook andere heiligen hun steentje bijdragen aan de verering van Martinus. Zo bouwt de kluizenaar Patroclus van Bourges een bidkapel voor Martinus in Nérès.⁸⁰ De Tourse kluizenares Monegunde houdt niet op, de mensen naar haar leermeester Martinus te verwijzen als zij haar om hulp vragen.⁸¹ De weldadige kracht die uitgaat van de Martinusheiligdommen is een verkwikkende tegenhanger van de vaak zo hardvochtige realiteit van de *Historiae*.⁸²

2. Martinusverering in de liturgie

De vroegste handschriften die liturgische teksten uit de Gallicaanse traditie bevatten stammen pas uit de 7^e eeuw. Voor gegevens over de Gallicaanse liturgie van voor de 7^e eeuw bergen niet-liturgische teksten soms informatie,

⁷³ GREGORIUS VAN TOURS: *Historiae* II.43 en III.28.

⁷⁴ GREGORIUS VAN TOURS: *Historiae* c. IV.2 en IV.20.

⁷⁵ GREGORIUS VAN TOURS: *Libri IV de virtutibus sancti Martini episcopi*, in B. KRUSCH (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum* I.2 (Hannover 1969) 584-661.

⁷⁶ ANGLENENDT: *Das Frühmittelalter* 188-189.

⁷⁷ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* I.17.

⁷⁸ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* I.18.

⁷⁹ GREGORIUS VAN TOURS: *Liber vitae patrum*, in KRUSCH (ed.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum* I.2, 661-774.

⁸⁰ GREGORIUS VAN TOURS: *Liber vitae patrum* IX.2.

⁸¹ GREGORIUS VAN TOURS: *Liber vitae patrum* XIX.3.

⁸² MCNAMARA: *Sainted women* 51.

zoals concilieteksten, hagiografische teksten, het historiografische werk van Gregorius van Tours en de werken van Caesarius van Arles.

Wat Martinus betreft zijn de oudste gegevens van zijn verering in een liturgische context opgetekend door Gregorius van Tours. Gregorius vertelt in zijn *Historiae* niet alleen dat bisschop Perpetuus de grafbasiliek in Tours laat vernieuwen, maar geeft ook een door Perpetuus opgestelde lijst van te vieren feesten weer.⁸³ De heilige Martinus is de enige die met twee feesten vereerd wordt. Het grootste feest is 11 november, de viering van Martinus' begrafenis. Deze dag wordt *receptio* genoemd, omdat de burgers van Tours op deze dag het lichaam van 'hun' heilige na diens dood in het naburige Candes op 8 november, in hun stad terugontvingen. Het tweede Martinusfeest wordt op 4 juli gevierd. Dit is oorspronkelijk de dag van Martinus' bisschopswijding (*ordinatio episcopi*), maar het is ook de dag waarop de nieuwe basiliek ingewijd werd (*dedicatio templi*). Bovendien wordt op deze dag het overbrengen van de relieken van de heilige naar de nieuwe basiliek (*translatio corporis*)⁸⁴ gevierd. In zijn *Libri de virtutibus* beschrijft Gregorius de gang van zaken op de Martinusfeesten. Beide feesten worden voorafgegaan door vigilies. Op de dag zelf wordt de mis gevierd,⁸⁵ waarbij uit de *Vita* van de heilige gelezen wordt.⁸⁶ Alle mensen gaan ter communie. Het is druk in Tours, vele pelgrims komen van ver om deze dagen rond het graf van Martinus door te brengen. Velen van hen vinden genezing tijdens het vieren van de nachtwaken en de mis. De liturgie wordt dan ook herhaaldelijk onderbroken door uitbarstingen van vreugde. Op Pasen wordt de tombe van de heilige gewassen.⁸⁷ Het water wordt opgevangen, het bevat genezende kracht.

De handschriften die van belang zijn voor de studie van de Gallicaanse liturgie worden grofweg in twee groepen verdeeld. De oudste bronnen, die gedateerd worden in de late 7^e, vroege 8^e eeuw, worden Gallicaanse bronnen genoemd, hoewel ook zij niet vrij zijn van Romeinse en andere invloeden. De latere bronnen - de kern hiervan wordt gevormd door een min of meer samenhangende groep waarvan het archetype rond 750 gedateerd kan worden - worden aangeduid met de naam Romano-frankische bronnen.

2.1. De Gallicaanse bronnen

Bij het beschouwen van de Gallicaanse liturgie is het moeilijk om tot een éénvormig beeld van deze traditie te komen.⁸⁸ De liturgie in Gallië werd, in

⁸³ GREGORIUS VAN TOURS: *Historiae* X.31.

⁸⁴ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* I.6.

⁸⁵ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* II.14.

⁸⁶ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* II.29, II.49.

⁸⁷ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* II.51, III.34.

⁸⁸ Voor de discussie en de moeilijkheden aangaande het verschijnsel *Gallicaanse liturgie* volsta ik hier met het geven van een bibliografie, en verwijs ik eveneens naar mijn doctoraalscriptie ROSE: *In laude sancti Martini* 87-90. Literatuur over de Gallicaanse liturgie: W.S. PORTER: *The Gallican*

vergelijking met andere provincies, vanouds gekenmerkt door een grote diversiteit. In het algemeen gesproken vormden de bisschoppen van één civiele provincie (zoals Gallië, Spanje, Noord-West Afrika) de *Communio Episcoporum*, waarvan de bisschop van de provinciehoofdstad, de metropoliët, het hoofd was.⁸⁹ De metropolen op hun beurt werden overkoepeld door de vijf patriarchaten Alexandrië, Antiochië, Jeruzalem, Constantinopel en Rome. In Gallië echter heeft het tot in de vroege Middeleeuwen aan een kerkelijk centrum ontbroken. Pas rond 400 ging Arles de functie van metropool vervullen.⁹⁰ Zodoende was de lokale bisschop in laat-antiek Gallië betrekkelijk autonoom: de conciliebesluiten waren slechts ten dele bindend voor de afzonderlijke *civitates*.⁹¹

Het vormen van een helder beeld van de Gallicaanse liturgie wordt nog extra bemoeilijkt door de schaarste aan bronnen. Bovendien worden de bronnen die er zijn niet alleen voor het merendeel in één gebied gelokaliseerd (Bourgondië), maar ze zijn ook nog eens van betrekkelijk late datum.⁹² Bij de bestudering van deze bronnen moet daarenboven in het oog gehouden worden, dat er nauwelijks bronnen zijn waarin zuiver Gallicaans materiaal overgeleverd is. In de meeste van de Gallicaanse bronnen uit de late 7^e, vroege 8^e eeuw heeft de Romeinse liturgie al duidelijk haar sporen nagelaten. Immers, hoewel het verlangen naar eenheid op liturgisch gebied onder Karel de Grote (eind 8^e eeuw) resulteerde in de eerste officiële pogingen om de Romeinse liturgie door te voeren in het Karolingische Rijk, was dit niet pas het begin van de romanisering van de Gallicaanse liturgie. Het is echter moeilijk om te bepalen, wanneer het proces van romanisering begonnen is.⁹³ Waarschijnlijk was er altijd al Romeins materiaal in Gallië binnengesijpeld via rondtrekkende monniken en pelgrims.

Rite (= Studies in Eucharistic Faith and Practice 4) (Londen 1958); L. DUCHESNE: *Origines du culte chrétien* (Parijs 1925) 89-109, 158-170, 200-240; E. GRIFFE: Aux origines de la liturgie gallicane, in *Bulletin de littérature ecclésiastique* 52 (1951) 17-43; J.B. THIBAUT: *L'ancienne liturgie gallicane. Son origine et sa formation en Provence aux V et VI siècles* (Parijs 1929); F. CABROL: Les origines de la liturgie gallicane, in *Revue d'histoire ecclésiastique* 26 (1930) 951-962; ANGENENDT: *Das Frühmittelalter* 89-94; A. BAUMSTARK: *Comparative Liturgy* (Londen 1958) 209-212;

K. GAMBER: *Ordo antiquus Gallicanus. Der gallikanische Meßritus des 6. Jahrhunderts* (Regensburg 1965); H. LECLERCQ: Liturgie gallicane, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* VI (1924) 473-593; Th. VISMANS: Oud-gallicaanse liturgie, in L. BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* II (Roermond 1965-68) 2084-2094; H. WEGMAN: *Geschiedenis van de christelijke Eredienst in het Westen en in het Oosten* (Hilversum 1983) 73; IDEM: *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen 1991) 129, 185-186; C. VOGEL: *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources* (Washington D.C. 1986) 35, 70-72, 107-108.

⁸⁹ ANGENENDT: *Das Frühmittelalter* 63-64.

⁹⁰ ANGENENDT: *Das Frühmittelalter* 86.

⁹¹ STANCLIFFE: *St. Martin and his hagiographer* 267-268.

⁹² VISMANS: *Oud-gallicaanse liturgie* 2085.

⁹³ A. KING: *Liturgies of the past* (Londen 1959) 100: "It is difficult to say when the Roman liturgy began to infiltrate into Gaul, but there would not appear to have been any opposition to accepting Roman *libelli* and codices".

Van de Gallicaanse bronnen die aandacht aan Martinus besteden zijn het *Missale Gothicum* en het *Missale Bobbiense* de belangrijkste. Het *Missale Gothicum*⁹⁴ geldt als een van de oudste en meest volledige sacramentaria van de Gallicaanse liturgie.⁹⁵ Het handschrift, dat tussen 690 en 710 totstandgekomen is, toont verwantschap met in het scriptorium van Luxeuil vervaardigde boeken, en is vermoedelijk geschreven voor de eveneens Bourgondische stad Autun.⁹⁶ Het sacramentarium bevat een bijna volledige cyclus *de tempore* (aan het begin van het boek ontbreken vier katernen; het eerste formulier is dat voor de Kerstnachtwake) alsmede twee groepen van twaalf heiligenfeesten. Het materiaal waaruit het *Gothicum* is opgebouwd, is genomen uit Gallicaanse, Ambrosiaanse, Mozarabische en vooral Romeinse bronnen.⁹⁷ De heiligen die in het *Gothicum* een plaats hebben zijn behalve de apostelen en enkele Romeinse martelaren vooral lokale Gallische heiligen en één Spaanse, Eulalia.

Voor Martinus is een misformulier voor 11 november opgenomen. Het wordt aangeduid als de *Missa sancti Martini episcopi*, maar uit het eerste gebed valt op te maken, dat het bestemd is voor de *dies natalis* ("summi sacerdotis tui patris nostri Martini episcopi hodie deposicione celebrantibus (...)"). Mohlberg veronderstelt op grond van de wat afgezonderde plek waar dit formulier in het sacramentarium is terechtgekomen, namelijk tussen de algemene missen voor belijders en de zondagsmissen in, dat de Martinusmis als een aparte *libellus* was opgenomen in de bron waarvan het *Gothicum* een afschrift is.⁹⁸ Het formulier bevat vijf gebeden.

472 Summi sacerdotis tui patris nostri Martini episcopi hodie deposicione[m] celebrantibus tribue nobis, domine, ut sicut commemoracionem eius deuotissime colimus, ita et opus fideliter imitemur: per...

Verleen aan ons, Heer, die vandaag de sterfdag van uw hogepriester onze vader bisschop Martinus vieren, dat wij, zoals wij zijn gedachtenis zeer vroom vieren, zo ook zijn werken trouw navolgen: door...

In dit inleidende gebed, dat met de Gallicaanse term *prefatio* aangeduid zou

⁹⁴ L.C. MOHLBERG (ed.): *Missale Gothicum* (Rome 1961).

⁹⁵ P. SALMON: *Missale Gothicum*, in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* II, 1754-1755, vooral 1755. De naam *Missale Gothicum* is in zijn geheel een postmiddeleeuwse, incorrecte naam voor het boek, zie MOHLBERG (ed.): *Missale Gothicum* xxvi-xxvii.

⁹⁶ MOHLBERG (ed.): *Missale Gothicum* xxv. Zie ook Y. HEN: *Culture and religion in Merovingian Gaul, AD 481-751* (Leiden etc. 1995) 45; SALMON: *Missale Gothicum* 1754. Salmon noemt hier ook Morin, die de Elzas als plaats van herkomst veronderstelde.

⁹⁷ SALMON: *Missale Gothicum* 1755.

⁹⁸ MOHLBERG: *Missale Gothicum* xxv.

kunnen worden,⁹⁹ wordt de aard van het te vieren feest uit de doeken gedaan. Het gaat om de *deposicio* van de heilige: het heengaan van de heilige uit deze wereld naar het hemelse koninkrijk. Over Martinus wordt met drie verschillende benamingen gesproken: hij is de *summus sacerdos*, *pater noster* en *episcopus*. *Summus sacerdos* en *episcopus* zijn min of meer synoniemen. In de vroege Middeleeuwen was de aanspreektitel voor de joodse hogepriester ook gangbaar om een bisschop aan te duiden.¹⁰⁰ Naast deze algemene termen wordt de bisschop aangesproken met *pater noster*. Net als in de *Vita Martini* van Paulinus van Périgueux wordt Martinus afgeschilderd als een herderlijke en vaderlijke figuur, die zich vol zorg over de hem toevertrouwde kudde ontfermt. Het woord *pater* hangt ook nauw samen met het woord *patronus*, een term die veelvuldig op Martinus van toepassing is, zowel door de bescherming die hij bood toen hij nog op aarde leefde, als door zijn beschuttende aanwezigheid als voorspraak in de hemel.

473 COLLECCIO. Deus, qui sanctam nobis diei huius sollempnitatem praedicandi ac uenerabilis sacerdotis tui deposicione Martini episcopi praestare dignatus es, tribue, quaesumus, ut quod nostris obtinere praecibus non possumus, ipsius meriamur obtinere suffragiis: per...

GEBED God, die u verwaardigd hebt, ons de heilige plechtigheid van deze dag door het sterven van uw lofwaardige en eerbiedwaardige priester bisschop Martinus te verlenen, geef, zo vragen wij, dat wij datgene, wat wij door onze gebeden niet kunnen verkrijgen, mogen verwerven door zijn ondersteuning: door...

In dit gebed wordt Martinus gehuldigd met de epitheta *praedicandus* en *uenerabilis*: lofwaardig (een woord dat eigenlijk vooral gebruikt wordt om God te loven),¹⁰¹ en eerbiedwaardig. De opsomming "sacerdotis tui (...) Martini episcopi" is eigenlijk een tautologie, aangezien de beide woorden het ambt van bisschop uitdrukken. *Sacerdos* is Martinus van Godswege: hij vervult de heilige dienst van God; *episcopus*¹⁰² is Martinus vanuit de kerk: tegen wil en dank, zo vertelt ons Sulpicius,¹⁰³ is hij door de mensen aangesteld als opzichter over de gelovigen. Het eigenlijke verzoek wordt ingeleid door het werkwoord *tribue*. Deze imperatief, net als zijn synoniemen *praesta*, *da*, *concede*, heeft een indringend, bijna dwingend karakter. Om deze toon, die tegenover God eigenlijk niet gepast is, te verzachten, wordt vaak een woord als *quaesumus*: 'zo vragen wij...' toegevoegd. Dergelijke toevoegingen dienen bovendien voor het ritme van het gebed: een beklemtoond woord wordt gevolgd door een onbeklemtoond

⁹⁹ In de Gallicaanse liturgie wordt deze term vaak gebruikt voor "(...) een tot de gelovigen gerichte gebedsoproep, voorafgaande aan een direct tot God gericht gebed", zie VISMANS: Praefatio, in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* II, 2242.

¹⁰⁰ A. BLAISE: *Le vocabulaire Latin des principaux thèmes liturgiques* (Turnhout 1966) 500.

¹⁰¹ BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 143.

¹⁰² Afkomstig van het Grieks ἐπι-σκοπέω: toezicht houden.

¹⁰³ SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* IX.

woord.¹⁰⁴ Ook het woord *meriamur* geeft uitdrukking aan de instelling van nederigheid van de gelovigen. De bede, die de gelovigen uiteindelijk verwoorden is, dat de heilige Martinus door zijn volmaakte voorbede (*suffragiis*) de gebeden van de aardse gelovigen zo zal aanvullen, dat deze door God verhoord kunnen worden. Het woord *suffragium* vindt, net als de term *patronus*, zijn oorsprong in de klassiek-Romeinse maatschappelijke verhoudingen,¹⁰⁵ en slaat eigenlijk op de hulp door tussenkomst van een invloedrijk persoon. In christelijke zin zijn de heiligen zulke invloedrijke personen bij God. Zij bieden hun hulp in ruil voor het onderhouden van hun cultus door de gelovigen op aarde: "a kind of holy bargaining".¹⁰⁶ De gedachte achter dit gebed is terug te vinden bij Sulpicius, in zijn brief aan Aurelius, waar Sulpicius, in zijn verdriet om de dood van zijn geliefde Martinus, zichzelf en zijn vrienden troost met de enige hoop die hun overblijft: "Er rest ons echter deze hoop, de enige en de laatste, dat wij datgene, wat wij uit onszelf niet bereiken kunnen, tenminste verwerven doordat Martinus voor ons bidt."¹⁰⁷

474 POST NOMINA. Auditis nominibus offerentum, fratres karissimi, omnipotentis dei innarrabilem misericordiam supplices postulemus, ut nomina nostra, qui in hunc celeberrimum diem in honorem sancti antestitis sui Martini offerimus, benedicere et sanctificare ipso suffragante dignetur et quod illi hodie conlatum est ad gloriam, nobis quoque proficiat ad salutem: per..

NA DE NAMEN Laten wij, nu de namen van hen die offeren gehoord zijn, zeer beminde broeders, nederig bidden om de onnoemelijke barmhartigheid van de almachtige God, dat hij zich verwaardigt om de namen van ons, die op deze zeer feestelijke dag ter ere van zijn heilige bisschop Martinus het offer brengen, te zegenen en te heiligen door de ondersteuning van hem, en dat wat op deze dag tot zijn heerlijkheid bijeen gebracht is, ons ook van dienst is tot heil: door...

Ook in het gebed na de namen wordt gebeden om de voorspraak (opnieuw *suffragante*) van Martinus. De heilige bisschop treedt op als middelaar, maar is tegelijkertijd zelf ook een grootheid, die vereerd wordt met een feestdag, en ter verheerlijking van wie de offergaven bijeen gebracht worden: "quod illi hodie conlatum est ad gloriam". In zijn heiligen wordt God vereerd in de Eucharistie. In de tweede plaats vragen de gelovigen om een antwoord op het opgedragen offer: dat de bijeengebrachte gaven hun tot heil zijn.

475 AD PACEM. Inclina, aurem tuam ad praeces familiae tuae et da pacem, quam

¹⁰⁴ ELLEBRACHT: *Remarks* 120-121, 201; L. VAN TONGEREN: *Exaltatio crucis. Het feest van Kruisverheffing en de zingeving van het kruis in het Westen tijdens de vroege middeleeuwen. Een liturgie-historische studie* (Tilburg 1995) 86, n. 13.

¹⁰⁵ BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 222-223.

¹⁰⁶ ELLEBRACHT: *Remarks* 172-173.

¹⁰⁷ SULPICIUS SEVERUS: *Epistula* II.18: "Spes tamen superest illa sola, illa postrema, ut quod per nos obtinere non possumus, saltem pro nobis orante Martino mereamur".

permanere iugiter praecepisti, illud etiam specialiter praestare digneris, ut parem caritatem teneamus, quam pontifex tuus Martinus in hoc saeculo te opitulante meruit obtinere: per...

BIJ DE VREDESKUS Neig uw oor tot de gebeden van uw gelovigen, en geef vrede, die Gij bevolen hebt altijd te blijven bestaan, zoals Gij u ook verwaardigt dit in het bijzonder te bewerken, dat wij eenzelfde liefde in ons hebben, als uw priester Martinus in deze wereld door uw hulp waardig was te verwerven: door...

In het gebed bij het uitwisselen van de vredeskus bidden de gelovigen om de liefde (*caritas*), die Martinus in deze wereld met Gods hulp *verworven* heeft. In deze frase wordt Martinus als een medemens benaderd: hij was geen God, die uit louter liefde bestond, maar heeft deze *virtus* (deugd) in afhankelijkheid van God verkregen. De *caritas* van Martinus is in het voorgaande al meermalen aan de orde gekomen. Niet alleen het beroemde beeld van de naakte bedelaar te Amiens toont haar ten voeten uit, maar heel het leven van Martinus, zoals dat in de kathedraal van Tours afgebeeld en in de bijbehorende gedichten van Fortunatus verwoord is.¹⁰⁸

476 IMMOLACIO. Dignum et iustum est, nos te, domine deus noster, in laudibus sancti Martini honorari. Qui sancti spiritus tui dono succensus ita in ipso tyrocinio fidei perfectus, ut Christum texisset in pauperem et uestem, quam egenus acceperat, mundi dominus induisset. O flex largitas, qua diuinitas operitur! O clamides gloriosa diuisio, quae militem textit et regem! Inaestimabile donum est, quod uestire deum meruit deitatis. Digne huic confessionis tuae praemium commisisti. Digne Arrianorum non subiacuit feritate. Digne tanto amore Martinus persecutores tormenta non timuit securus, quia tanta erat gloriatio passionis, ut per quantitate uestis exiguae et uestire deum meruit et uidere. O animi imitanda benignitas! O uirtutum ueneranda potencia! Sic egit suscepti pontificatus officium, ut per formam probabilis uitae obseruanciam exegerit disciplinae. Sic apostolica uirtute sperantibus contulit medicinam, ut alios supplicacionibus, alios uisu saluaret. Haec tua, domine, ueneranda potencia, cui cum lingua non supplet meritis exorare, operibus sancti Martini te opitulante mereamur imitari: per Christum dominum nostrum.

OFFERGEBED Het is passend en juist, dat wij u, Heer onze God, in de lof voor de heilige Martinus eer bewijzen. Die, door de gave van uw heilige Geest ontbrand, in zijn catechumenaat al zo volmaakt was, dat hij Christus in de arme bedekte met zijn kleed, en dat de Heer van de wereld het kleed, dat de gebrekkige ontvangen had, aantrok. O gelukkige vrijgevigheid, waarmee de goddelijkheid omhuld werd! O heerlijke verdeling van de mantel, die een soldaat en een koning gekleed heeft! Het is een onschatbare gave, dat hij waardig gekeurd werd om de God van de godheid te kleden. Terecht hebt Gij hem de beloning voor de belijdenis van u geschonken. Terecht is hij niet gevallen voor de woestheid van de arianen. Terecht vreesde Martinus met zijn zo grote liefde onbezorgd de folteringen van de vervolger niet, omdat de roem van zijn lijden zo groot was, dat hij door de omvang van zijn onbeduidende kleed waardig geacht werd, God te kleden én te zien. O navolgenswaardige goedheid van geest! O vererenswaardige macht van zijn wonderkrachten! Zó voerde hij het ambt van het op zich genomen pontificaat uit, dat hij door het voorbeeld van zijn deugdzzaam leven de navolging van zijn tucht afdwong. Zó

¹⁰⁸ VENANTIUS FORTUNATUS: *Carmina* X.6.

verschafte hij door zijn apostolische wonderkracht remedie aan wie [op hem] hoopten, dat hij sommigen met gebeden, anderen met zijn verschijning¹⁰⁹ genas. Mogen wij Heer, door deze uw eerbiedwaardige kracht, terwijl de tong niet in staat is naar behoren tot haar te bidden,¹¹⁰ door uw hulp waardig geacht worden, de werken van de heilige Martinus na te volgen: door Christus onze Heer.

Voor het gebed dat in de Romeinse liturgie aangeduid wordt met de naam *prefatie* bestaan in de Gallicaanse boeken verschillende namen. Het meest gangbaar is *contestatio* (dringende bede).¹¹¹ Ook het hier gebruikte *immolatio* (offer) komt veel voor. De *contestatio* is per mis verschillend, en toont bij uitstek de welbespraakte en uitbundige stijl van de Gallicaanse liturgie.

De *contestatio* uit het Gothicum is de geschiedenis ingegaan als "La grande préface *Nos te omnipotens*",¹¹² en moet volgens de liturgist Wilmart de belangrijkste tekst geweest zijn waarmee de Tourse heilige in de Gallische kerken van de 7e eeuw vereerd werd.¹¹³ Zij is niet alleen in het *Missale Bobbiense* terechtgekomen, maar ook in de Milanese liturgie, die haar tot op de dag van vandaag bewaard heeft. Ook de Romano-frankische bronnen die hierna aan de orde zullen komen hebben dit gebed, weliswaar in een eigen versie, als *prefatie* opgenomen.

De tekst stelt Martinus' heiligheid, of liever gezegd waardigheid (*dignitas*) geheel in het licht van zijn *caritas*: de manteldeling te Amiens. Deze daad werd Martinus ingegeven door de heilige Geest toen hij nog in het leger diende, en dus nog in dienst van de wereldlijke macht was. Toch manifesteerde de goddelijke macht zich reeds in de jonge soldaat. Het gebed weidt in de eerste plaats uit over de grote heerlijkheid die Martinus om deze daad ten deel viel. Het kleed van de man, die de naaktheid van een onaanzienlijke bedelaar wegnam, is ook voor Christus, de Heer van de wereld, goed genoeg: Martinus' soldatenkleed mag dienen om de Koning van de wereld te kleden.¹¹⁴ God heeft

¹⁰⁹ Dit woord kan slaan op de lichamelijke verschijning van de heilige, die heil tweeebrengt; vergelijk Sulpicius Severus: *Vita sancti Martini* VII.5. Bij Gregorius van Tours en Venantius Fortunatus betekent het woord echter meestal visioen of droom: de heilige brengt genezing door in een droom te verschijnen. Vergelijk G. DE NIE: *Views from a many windowed tower. Studies in imagination in the work of Gregory of Tours* (Amsterdam 1987) 227-251 en passim; voorbeelden bij Venantius Fortunatus: *Vita Radegundis* c. 80-81, c. 87-89; IDEM: *Vita Germani* c. 178-179.

¹¹⁰ Deze vertaling benadert mijns inziens het beste de bedoeling van deze merkwaardige bijzin.

¹¹¹ A. SNIJDERS: *Contestatio*, in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* I, 473.

¹¹² Naar een tekstvariatie in het *Missale Bobbiense*; zie vervolg.

¹¹³ G. OURY: *Les messes de saint Martin dans les sacramentaires gallicans, romano-francs et milanais*, in *Etudes grégoriennes* 5 (1962) 73-97, p. 74.

¹¹⁴ "O clamides gloriosa diuisio, quae militem textit et regem!" Oury zegt over deze frase: "La préface gallicane utilisée aujourd'hui par la seule liturgie milanaise est un écho des textes qu'ont pu connaître Grégoire de Tours et Venantius Fortunatus à la fin du VIe siècle. Un passage sonore peut se lire sur les murs de la basilique de Tours: 'O clamidis gloriosa...'" Zie OURY: *Culte et liturgie* 644. Helaas geeft Oury geen verwijzing bij deze opmerking. Voor een voorbeeld van vergelijkbare

dit naar waarde geschat, en doet Martinus zijn beloning toekomen: de *praemium*¹¹⁵ van zijn belijden, zoals een martelaar de beloning voor zijn lijden ontvangt. Martinus' leven wordt gezien als een strijd tegen de vervolgers, zoals dit bij de martelaren het geval was. Martinus heeft dan wel niet zijn bloed vergoten, hij heeft wel zijn leven gewijd aan het gevecht met de arianen, met demonen, duivels, ziekten en ongeloof. Deze machten waren de belagers van de heilige, en hij heeft zich zo krachtig tegen hen verweerd, dat ook het leven van deze man was als een *passio*. Zijn lauwerkrans ontvangt hij reeds op aarde: hij mag God niet alleen kleden, maar ook aanschouwen.

Martinus' goedheid en de kracht van zijn *virtutes*¹¹⁶ zijn voorbeelden ter navolging. Martinus is, zoals ook Sulpicius duidelijk maakt, de bisschop bij uitstek; zijn apostolische levenswijze brengt wonderen tot stand, die verwijzen naar Jezus' leven op aarde. De *prefatie* sluit af met het gebed, dat de gelovigen deze levenswijze van Martinus mogen navolgen.

De tweede Gallicaanse bron waarin een misformulier voor Martinus is opgenomen, is het *Missale Bobbiense*.¹¹⁷ Over de herkomst van dit boek, dat rond 700 gedateerd kan worden,¹¹⁸ bestaan verschillende theorieën. Sommigen beschouwen het sacramentarium als een bron van de Ierse of Keltische liturgie.¹¹⁹ Gezien de verwantschap met het *Gothicum* en de typisch Gallicaanse feesten en heiligen die in het *Bobbiense* opgenomen zijn, wordt dit boek toch over het algemeen gezien als een Gallicaans sacramentarium, dat evenwel duidelijke Ierse invloeden verraadt.¹²⁰

De uit het *Gothicum* overgenomen *contestatio* wordt voorafgegaan door vier gebeden. Het eerste gebed is volgens Oury ontleend aan de Mozarabische liturgie.¹²¹ Vergelijking met deze tekst biedt geen uitkomst over het

teksten, zie VENANTIUS FORTUNATUS: *Carmina* II.13, een gedicht over het oratorium van Trasaricus, koning van Pannonië: "Martinus domus est, Christum qui vestit egentem,/ Regem tiro tegens et homo jure deum" (r. 7-8).

¹¹⁵ Het woord *praemium* verwijst dikwijls naar het eeuwige leven, zie BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 447.

¹¹⁶ Over het begrip *virtus*, zie STANCLIFFE: *St. Martin and his Hagiographer* 73-74, 98-99, 103-104, 156, 228-248 en passim; DE NIE: *Views* 85-86, 94, 100, 107, 170, 187-192, 208 en passim. De Nie omschrijft het begrip als volgt: "(...) a holy person's *virtus*, a term in which spiritual virtues and a heavenly life seem to coincide with spiritual power and its effects", zie DE NIE: *Views* 188.

¹¹⁷ E.A. LOWE (ed.): *The Bobbio Missal: a Gallican mass-book* (Londen 1917-1924).

¹¹⁸ C. COEBERGH: Bobbio (missale van), in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* I, 285.

¹¹⁹ COEBERGH: Bobbio 285.

¹²⁰ HEN: *Culture and religion* 47; A. WILMART: Notice du missel de Bobbio, in A. WILMART e.a. (eds.): *The Bobbio Missal. Notes and Studies* (Londen 1924) 16. Wilmart geeft nog enkele oudere theorieën weer, bijvoorbeeld die van Duchesne, die aanneemt, dat het *Bobbiense* een product is van de Noord-Italiaanse liturgie: niet Ambrosiaans, maar wel daaraan verwant; en die van Bishop die meent dat het boek geschreven is door Ieren op het Frankische vasteland.

¹²¹ OURY: *Les messes* 76-77.

grammaticaal vreemde begin, maar de Spaanse versie geeft wel een variant voor de zinsnede *ita in rem*,¹²² die Lowe ook opneemt in zijn commentaar.

363 Sanctum in mirabilibus mirabilem deum in sanctis suis et confessoris sui martini, ut cuius venerabilem diem celebramus meriamur eius esse participes. Hic uir quem adnumerandum apostolis, martiribus adgregandum, proxima ita in rem¹²³ tempora protulerunt. Dubium enim non est ut sit martyr in celo qui fuit confessor in saeculo cum sciamus non martinum martirium sed martirium defuisse martinum. Oremus qui in tanto domini potuit aequare uirtutis dignetur in tribulacione defendere qui potens fuit mortuos suscitare.

[Wij prijzen]¹²⁴ God, bewonderenswaardig in zijn wonderen, in zijn heiligen en [in] zijn belijder Martinus, opdat wij waardig geacht worden om deelgenoten te zijn aan hem, wiens eerbiedwaardige dag wij vieren. Deze man, die, waard om bij de apostelen geteld en onder de martelaren geschaard te worden, door de tijd voortgebracht, zeer dicht bij onze tijd gelegen.¹²⁵ Er is immers geen twijfel dat hij, die een belijder was op aarde, een martelaar is in de hemel. Want wij weten, dat het martelaarschap niet aan Martinus ontbrak, maar Martinus aan het martelaarschap. Laten wij bidden, dat hij, die in zoveel dingen de kracht van de Heer kon evenaren, zich verwaardigt om [ons] in ellende te verdedigen, die machtig was, om doden tot leven te wekken.

De hoofdgedachte van dit gebed is terug te vinden bij Sulpicius. In zijn brief aan Aurelius somt de Martinushagiograaf de verschrikkingen op, die de martelaren onder Decius en Nero hebben moeten doorstaan. Vervolgens stelt Sulpicius, dat het niet aan Martinus heeft gelegen dat hij niet tot het martelaarschap werd toegelaten. Waren de tijden anders geweest, dan had Martinus zeker tot de uitverkoren schare van bloedgetuigen behoord. Sulpicius is er vast van overtuigd, dat Martinus de vervolgingen om Christus' wil niet alleen graag had willen verdragen, maar ook vol geloof en overgave op weergaloze wijze zou hebben ondergaan, om zo zijn lichaam en bloed met vreugde aan zijn Schepper terug te geven. Het is Martinus echter niet gegund om met zijn bloed van Christus te getuigen. Toch is hij om zijn levenswijze en zijn overgave aan het geloof waardig om bij de apostelen en martelaren gerekend te worden.¹²⁶ Het

¹²² OURY: Les messes 77.

¹²³ "Ita in rem", volgens Lowe is dit een foutlezing voor "itati nre" (= "aetati nostrae"); zie LOWE: *Missale Bobbiense* 109; OURY: Les messes 77.

¹²⁴ Het eerste zinsdeel van dit gebed vertoont geen enkele grammaticale structuur, maar er is ook geen sprake van een lacune in het handschrift. Toevoeging van een werkwoordsvorm, bijvoorbeeld *laudamus*, levert een vertaalbare zin op.

¹²⁵ Een eigenaardige zin, waarvan de bedoeling onduidelijk is. In mijn vertaling houd ik de lezing van Lowe aan: *aetati nostrae* (zie noot 123). De schrijver zou dan de tijd van Martinus' leven als zeer recent beschouwen. Leest men *ita in rem*, dan zou de betekenis van *rem* kunnen liggen in het leven van de apostelen en martelaren. De schrijver zou dan het leven van Martinus beschouwen als zeer dicht bij het leven van deze geloofshelden gelegen.

¹²⁶ Deze gedachte wordt ook verwoord in het misformulier voor de heilige Stephanus in het *Missale Gothicum* (33). Het is dus de vraag of de schrijver van dit gebed deze gedachte bij Sulpicius vandaan gehaald heeft, of dat er misschien een oudere bron is waarop zowel Sulpicius als de beide gebeden in

gebed eindigt met een oproep om bij deze heilige, wiens kracht de wonderdaden van God evenaarde, bescherming en verdediging te zoeken.

364 COLLECTIO Deus cuius per summum antestitem et confessorem tuum martinum fulgoris tui lumen effulsit cuius hodie felicem transmigracionis celebrantes clemenciam tuam supplices exoramus ut aeclesiam tuam conuersantem in tribulacione dignetur defendere cui a te satis larga pietate concessum est etiam mortuos suscitare.

GEBED God, wiens lichtglans schitterde door uw hoogste bisschop en belijder Martinus, wiens gelukkige sterven wij vandaag vieren, wij bidden smekend om uw barmhartigheid, dat hij, die door u met een zeer overvloedig geloof begiftigd is, zelfs om doden tot leven te wekken, zich verwaardigt om uw kerk, die in ellende geraakt is, te verdedigen.

In het tweede gebed van dit formulier wordt een beroep gedaan op de machtige *pietas* van de heilige. Het woord *pietas*, hier vertaald met geloof, heeft vele betekenissen. Het past in het rijtje van *caritas*, *dilectio*, *amor*, *devotio*, om uitdrukking te geven aan "la charité et l'amour envers Dieu".¹²⁷ Samen met *lumen*, dat hier naar God verwijst, vormt het woord *pietas* in dit gebed de tegenhanger van *tribulacio*: de benarde positie waarin de kerk op aarde zich bevindt. De *pietas* van Martinus was zo groot, dat de heilige in staat was om mensen van de uiterste benardheid, de dood, te verlossen.¹²⁸

365 POST NOMINA Largam dei patris omnipotentis misericordie fratres karissimi deprecimur ut intercessione sancti ac beatissimi antestites sui martini cuius hodierna die officium commemoracionis impendimus eius interuentum per misericordiam domini indulgenciam consequi meriamur.

NA DE NAMEN Laten wij, zeer geliefde broeders, de overvloedige ontferming van God de almachtige vader afsmeken, opdat wij door de tussenkomst van zijn heilige en zeer gelukzalige bisschop Martinus, aan wiens gedachtenisdienst wij ons vandaag wijden, waardig geacht worden om door de ontferming [en] genade van de Heer zijn voorspraak te verkrijgen.

Het gebed na het voorlezen van de namen op deze dag, die geheel gewijd is aan de gedachtenis van Martinus, roept de gelovigen op, om te bidden om de voorspraak van de heilige, die de barmhartigheid van God bewerken kan.

366 AD PACEM Exaudi domine precis nostras quas in sancti confessoris et sacerdotis episcopi tui martini cummemoracione deferimus. Et presta ut sicut ille in conspecto tuo qui tibi digne meruit famulari clarus semper extetit ita eius nos supplicacio in bonis actibus adiouit. Per...

BIJ DE VREDESKUS Verhoor, Heer, onze gebeden, die wij bij de gedachtenis van uw heilige belijder en priester-bisschop Martinus aan u opdragen. En geef, dat, zoals hij, die naar zijn verdienste waardig is om u te dienen, in uw nabijheid altijd helder verschijnt, zo ook zijn gebed ons bemoedigt tot goede daden. Door...

Bobbiese en Gothicum zich baseren.

¹²⁷ BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 157.

¹²⁸ Onder andere SULPICIOUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* VII en VIII.

De vredeskus wordt vergezeld van een gebed tot God om verhoring van de gebeden. Ook in dit gebed gaan de termen *sacerdos* en *episcopus* samen op (vergelijk *Gothicum* 473). In de tweede helft wordt de vertrouwelijkheid en de nabijheid, waarin Martinus met God verkeert (*in conspectu tuo*), geschilderd. Martinus is als een ster die, door de zon beschenen, zelf licht geeft en straalt.¹²⁹ Reeds op aarde kende de heilige een vertrouwelijke omgang met Gods afgezanten: engelen, apostelen en martelaren bezochten Martinus en spraken met hem.¹³⁰ De gelovigen bidden, dat Martinus' voorspraak bij God hen zal helpen bij het doen van goede dingen.

In de overige Gallicaanse bronnen wordt minder aandacht besteed aan de heilige Martinus. Het *Missale Gallicanum Vetus*,¹³¹ dat zowel inhoudelijk als paleografisch grote verwantschap vertoont met het *Gothicum*, maar ongeveer een generatie jonger is,¹³² heeft slechts één gebed opgenomen waarin Martinus een centrale rol speelt. Dit gebed is geplaatst temidden van een groep gebeden die voorafgaan aan het formulier voor de *Rogationes* ('Kruisdagen': de drie dagen voor Hemelvaart).¹³³ De gebeden uit deze groep worden gezegd in de kerken van verschillende heiligen.

258 ITEM ORATIO IN SANCTO MARTINO. Porrege dexteram tuam, quaesumus, domine, plebi tuae in die ieiuniorum suorum tua[m] misericordia[m] postulanti, et intercidente beato Martino terroris imminens declinemus, et solatio uitae immortalis accipiamus, et sempiterna gaudia conpraehendamus: per dominum.

EVENZO EEN GEBED IN [DE KERK VAN DE] HEILIGE MARTINUS Strek uw rechterhand uit, zo bidden wij, Heer, naar uw volk dat op deze dag van zijn vasten om uw ontferming smeekt, dat wij door de tussenkomst van de gelukzalige Martinus de dreigende verschrikking ontwijken, en door zijn troost het eeuwige leven ontvangen, en de eeuwige vreugden aannemen: door de Heer.

In dit gebed wordt de nietigheid van de mens tegenover de machten van de schepping geschilderd. Pest, aardbeving, watersnood en misoogst, ziekte en

¹²⁹ Fortunatus vergelijkt Martinus, verheerlijkt door het vriendschappelijke vertrouwen (*amica fides*), waarmee God de heilige heeft bekleed, met de prachtige morgenster (*pulcher (...) lucifer*). VENANTIUS FORTUNATUS: *Vita Martini* IV v. 589-591.

¹³⁰ SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* XXI.1; IDEM: *Dialogi* II.13.

¹³¹ L.C. MOHLBERG (ed.): *Missale Gallicanum Vetus* (Rome 1958).

¹³² MOHLBERG: *Missale Gallicanum* xxii.

¹³³ De *Rogationes* zijn een typisch Gallisch verschijnsel. Volgens Sidonius Apollinaris zijn de *Rogationes* eigenlijk ontstaan als een soort biddagen voor bescherming tegen allerhande natuurrampen en mislukking van de oogst. Door Sidonius' vriend Mamertus van Vienne (gestorven 474) zijn de bijeenkomsten vervolgens omgevormd tot boetediensten van bidden en vasten, waarbij het zingen van psalmen de hoofdbezigheid werd. Vanuit Vienne is dit Gallische gebruik verspreid over het Frankische rijk. Zie KING: *Liturgies* 138-139; R. VAN DOREN: *Litaniae minores*, in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* II, 1553-1556.

dood zijn grootheden die de kleine mens bedreigen.¹³⁴ Door vasten en bidden wordt de barmhartigheid van God afgesmeekt. Het onvolmaakte gebed van de aardse gelovigen moet ondersteund worden door de voorspraak van de heilige, in wiens kerk de mensen verzameld zijn: Martinus.¹³⁵ De verwachting van het eeuwige leven met zijn onvoorstelbare vreugden is de enige, maar sterke troost waaraan de gelovigen zich in onzekere tijden aan kunnen vasthouden. Om deel te kunnen hebben aan deze toekomst is echter de hulp van een goede voorspreker onontbeerlijk.¹³⁶

Het vierde boek, waarin Martinus een plaats heeft, is het *Missale Francorum*.¹³⁷ Dit boek vertoont, in tegenstelling tot de voorgaande sacramentaria, geen spoor van een liturgische cyclus. Het bevat behalve een enkele heiligenmis (onder andere voor Hilarius van Poitiers) en vier *missae quotidianae* vooral teksten voor wijdingen.¹³⁸ Martinus' naam wordt in het *Francorum* alleen genoemd in de uit de Romeinse liturgie overgenomen *Canon*.¹³⁹

Tot slot van deze bespreking van de Gallicaanse bronnen van liturgische Martinusverering noem ik nog één bron: het zogenoemde Iers *Palimpsest-sacramentarium*.¹⁴⁰ Dit sacramentarium is als palimpsest aangetroffen in een codex uit de Münchener Staatsbibliotheek. Het sacramentarium bevat behalve misformulieren voor feestdagen uit *Temporale* en *Sanctorale* ook één dodenmis. Het handschrift is erg moeilijk te lokaliseren. Paleografisch gezien hoeft de Ierse herkomst ervan niet in twijfel getrokken te worden: het schrift is Iers. Het karakter van de misformulieren echter duidt op een sterke verwantschap met de Gallicaanse en Spaanse liturgie. De uitgevers komen na nauwkeurige bestudering tot de conclusie, dat het om een hoogstwaarschijnlijk in Ierland op Ierse wijze vervaardigd, naar inhoud echter Gallicaans sacramentarium gaat. Als zodanig is het handschrift niet alleen wellicht een zeer belangrijke bron voor de zo schaars gedocumenteerde Ierse liturgie, maar zeker ook "eine wertvolle Bereicherung unserer Kenntnis des Gottesdienstes im merowingischen Gallien".¹⁴¹

¹³⁴ Lees over de rampen die de vroeg-middeleeuwse mens konden overkomen de verhalen van Gregorius van Tours.

¹³⁵ In dit gebed wordt geen toespeling gemaakt op Martinus' eigen macht over de elementen waarvan de overlevering getuigt. Zo bijvoorbeeld VENANTIUS FORTUNATUS: *Vita Martini* IV v. 173-194: Martinus bedwingt de hagelstormen, die elk jaar in Sénonais de oogst vernietigen.

¹³⁶ Het in dit gebed gebruikte *solacium* betekent niet alleen 'troost', maar ook 'hulp'. Zie BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 183-185.

¹³⁷ L.C. MOHLBERG (ed.): *Missale Francorum* (Rome 1957).

¹³⁸ Voor de discussie over de herkomst van dit boek, zie HEN: *Culture and religion* 46.

¹³⁹ De invloed van de Romeinse liturgie op dit boek is groot, zie SALMON: *Missale Francorum*, in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch Woordenboek* II, 1753.

¹⁴⁰ H.C.A. DOLD en L. EIZENHÖFER (Hrsg.): *Das irische Palimpsestsakramentar im CLM 14429 der Staatsbibliothek München* (Beuron 1964).

¹⁴¹ DOLD en EIZENHÖFER: *Das irische Palimpsestsakramentar* 120.

Het sacramentarium bevat een misformulier voor Martinus, waarvan echter de twee openingsgebeden en de eerste helft van de *collectio post nomina* onleesbaar zijn. Dit gebed na de namen komt echter sterk overeen met het gebed *post nomina* uit de mis voor de donderdag na Pasen in het *Gothicum*; het is dus niet speciaal voor Martinus geschreven. Ook de twee afsluitende gebeden zijn ontleend aan andere formulieren en zijn niet direct op Martinus van toepassing.

Blijft over de indrukwekkende *immolatio missae*. Van deze tekst geef ik vanwege de lengte hier alleen de vertaling. De *immolatio* is zeer oud, zij is afkomstig uit de Spaanse *Ordinatio sancti Martini*, die toegeschreven wordt aan Martinus van Braga (556-580).¹⁴² Het is een zeer uitgebreid gebed.

Het is waardig en juist, billijk en juist, dat wij u altijd dank zeggen, Heer heilige Vader, almachtige eeuwige God, en dat we u, de milde gever van een zo groot geschenk, eren in verschuldigde gehoorzaamheid, opdat onze mond in de lof van uw heiligen uw lof bezingt. Gij, die u verwaardigd hebt om in uw hoogste priester Martinus een eerbiedwaardig onderpand als een zeer uitmuntende top van heiligheid en gerechtigheid voor ons op te richten en genadig aan ons te schenken, tot een voorspraak en geneesmiddel voor onze zonden, en tot een voorbeeld van priesterlijk leven. Die aan het begin van zijn gelukkig leven, onder de wapens van de wereldlijke krijgsmacht, in zijn hart reeds priester geworden was. Hij wijdde zich en gaf zich geheel over aan God de rechter. Hij, waarlijk een zeer voortreffelijke soldaat van God en een uitstekende strijder in de hemelse legerscharen, verdiende het, dat Christus hem aanvuurde met zijn sacramenten.¹⁴³ De goede geur van zijn leven, en de goede faam van zijn rechtvaardige werken namen boven de verbeelding toe door zijn grote wonderkrachten, die, ook al wilde de gelukzalige haar voor alle mensen verbergen, toch over de gehele rondte der aarde verspreid raakte. Weliswaar was deze in hem verborgen, zonder weet te hebben van eerezucht, maar zijn ziel, vol van vroomheid, schitterde, stralend door een goddelijke glans. Hij werd veracht vanwege zijn ijverig streven naar nederigheid en vanwege de geheime vroomheid van zijn onschuldige geweten, maar hij kon die niet langer verbergen, omdat het licht van de gerechtigheid en zijn heilige levenswandel hem verradden. Toen de man vol van God dus gevangen was en gewijd aan het priesterschap, straalde hij in zijn schuilplaats door de dienst van de engelen, terwijl het licht verborgen werd, omdat hij, toen de gelegenheid zich voordeed om macht uit te oefenen, niet de hoogste waardigheid van bisschop op zich nam, maar de gestalte van een dienaar wist aan te nemen. Hij werd gevormd door het voorbeeld van onze Heer en Verlosser zelf, opdat in hem de onbevleete vrijheid van de goddelijke verkiezing zou blijven. Omdat hij zo op een juiste manier en uit liefde voor God het episcopaat op zich nam, moet het niet opgevat worden als machtsberekening, maar veeleer als dienstbaarheid en gehoorzaamheid dan als macht. Zo grote wonderen bedienden hem door zijn verdienste op zijn wenken: hij goot het licht in de ogen van blinden; hij joeg demonen uit bezeten lichamen op de vlucht; aan de lichaamsdelen van verlamden gaf hij gezondheid terug; en hij was waardig om door zijn gebed doden tot leven te wekken,

¹⁴² DOLD en EISENHÖFER: *Das irische Palimpsestsakramentar* 103.

¹⁴³ Wellicht wordt hier verwezen naar de doop van Martinus (SULPICIOUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* III.5), waarna de soldaat zijn dienst in het leger opgeeft met de woorden: "Christi ego miles sum: pugnare mihi non licet" (Ik ben nu een soldaat van Christus: het is mij niet toegestaan te vechten; *ibidem* IV.3).

omdat hij in eenzaamheid, beschikbaar voor God alleen, dag noch nacht ophield in gesprek en gebed tot God te zijn. O, de Heer vertrouwde een zo groot goddelijk werk toe aan de gelukzalige man, als de gelukzalige de natuur van de wereld verachtte, die door de afzonderlijke drijfveren van zijn vrijgevege geest waard bevonden werd om verschillende overwinningen te behalen. O verachter van de pronk van deze wereld, en uitzonderlijke roem van ons geslacht, altijd groter in verdienste dan in een oordeel. O metgezel van de engelen en deelgenoot aan de apostolische waardigheid. Christus op de voet volgend, hechte hij al zijn bewegingen en al zijn gevoelens aan het kruis van Christus. Eerder voor de wereld, dan voor de natuur gestorven: dat is de kostbare dood van de heiligen; dat is de palm der gerechtigheid; dat is de prijs voor alle deugden; dat zijn de vreugden waarover Moeder Kerk jubelt. Om een dergelijke tussenkomst, almachtige God, verheugen wij, uw zondaren ons, en wij brengen u dank, Heer Jezus Christus, die een dergelijke bisschop aan het hoofd van uw kerk gesteld hebt, een dergelijke helper in onze tijd aangesteld hebt, die offers kan offeren die u behagen, door de nederigheid van zijn vlees en [gebracht] met een verbrijzeld hart. Vanwege [zijn] verdienste, Heer van de machten, van de hemel der hemelen en van het leger der engelen, houden wij niet op, u toe te zingen, zeggende: heilig, heilig, heilig...

In het eerste deel van deze *immolatio* danken de gelovigen God voor het geschenk (*munus*), dat hij in zijn gulheid aan hen geschonken heeft. Het woord *munus* wordt ook vaak gebruikt voor de gave van de eucharistie.¹⁴⁴ Even verder wordt Martinus omschreven als een onderpand (*pignus*). Ook het woord *pignus* valt regelmatig in verband met de eucharistie, die gezien wordt als een onderpand van het eeuwige leven.¹⁴⁵ Martinus wordt dus beschouwd als een geschenk van de hemel, vergelijkbaar met de eucharistische gave zelf. In het tweede deel wordt de paradox tussen Martinus' streven naar nederige onopvallendheid en zijn zeer opvallende volmaaktheid uitgewerkt. In zijn hoge heiligheid vernedert Martinus zich tot knechtsgestalte.

In het hele gebed wordt veel materiaal van Sulpicius verwerkt. De gedachte bijvoorbeeld, dat Martinus als soldaat in zijn hart al priester was, wordt verwoord in de *Vita* II.7: "(...) iam illo tempore non miles, sed monachus putaretur".¹⁴⁶ In boek IX van de *Vita* vertelt Sulpicius, dat Martinus zich angstvallig in zijn klooster verborgen hield toen de inwoners van Tours hem als bisschop verlangden. Verschillende keren doet Sulpicius kond van Martinus' contact met engelen (*Vita sancti Martini* XIV. 5, XXI.1). Ook de frase in het gebed, die Martinus prijst omdat hij "dag noch nacht ophield in gesprek met God te zijn" komt bijna letterlijk bij Sulpicius vandaan: "Illam scilicet perseuerantiam et temperamentum in abstinentia et in ieiuniis, potentiam in uigiliis et orationibus, noctesque ab eo perinde ac dies actas, nullumque uacuum

¹⁴⁴ BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 74.

¹⁴⁵ A. BLAISE: *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens* (Turnhout 1954) 625.

¹⁴⁶ "(...) en reeds in die tijd werd hij niet voor een soldaat, maar voor een monnik gehouden".

ab opere Dei tempus (...)"'.¹⁴⁷

Met deze bijzonder krachtige *immolatio* uit het Iers Palimpsest-sacramentarium zijn alle relevante Gallicaanse bronnen aan bod geweest. Deze bronnen tonen de Gallicaanse liturgie in haar oudste overleveringen, en in haar meest zuivere vorm.

2.2. De Romano-frankische bronnen

In de loop van de 8^e eeuw, met name onder het bewind van Pippijn III, groeide de behoefte om zich bij het vieren van de liturgie te spiegelen aan het voorbeeld van de pausstad Rome. Pippijn III, de vader van Karel de Grote, was de eerste van de *hofmeiers* die op pauselijk bevel de koningstitel droeg,¹⁴⁸ terwijl de laatste Merovingische vorst afgezet werd. Pippijn knoopte sterke banden aan met de paus. In de eerste helft van de 8^e eeuw hebben ook de Angelsaksische missionarissen zoals Willibrord en Bonifatius, wier missiewerk onder bescherming stond van de Frankische vorsten, zich eerst tot de paus gericht alvorens hun taak in het Noorden ten uitvoer te brengen. Bonifatius is ook nauw betrokken geweest bij de hervormingen, die onder Pippijn III in de Frankische kerk voltrokken zijn.¹⁴⁹ Deze hervormingen waren er vooral op gericht, dat de bisschoppen onder leiding van de koning en van de *aartsbisschop* meer een eenheid gingen vormen, zodat de oude metropolitane structuur een nieuwe inhoud kreeg. De invoering van het *aartsbisdom* was bedoeld om een einde te maken aan de lokale diversiteit die in de Gallische kerken de boventoon voerde.¹⁵⁰ Het versterken van de banden met Rome diende te leiden tot een meer gezamenlijk bewustzijn in de kerken benoorden de Alpen.¹⁵¹

Het verlangen naar eenheid en de trek naar Rome uitte zich ook op liturgisch vlak. In de tweede helft van de 8^e eeuw ontstond er een type sacramentarium dat Wegman als volgt omschrijft:

(...) boeken, die een mixtum bevatten van de gelasiaanse en gregoriaanse traditie, waarvan het archetypen omstreeks 750 moet worden gedateerd, onder de regering van Pippijn III en geschreven in een klooster van de Regel van Benedictus (Flavigny in Bourgondië?) met de bedoeling romeinse teksten en materiaal van eigen bodem met

¹⁴⁷ Sulpicius Severus: *Vita sancti Martini* XXVI.2): "Want wat was er een volharding en wat een evenwicht in de onthouding en in de vasten, wat een kracht in de nachtwaken en de gebeden, hoe bracht hij de nachten en de dagen door; en er was geen moment vrij van het werk van God (...)"

¹⁴⁸ Aanvankelijk de meest vooraanstaande hovelingen van de Merovingers; zij namen geleidelijk aan steeds meer regeringsmacht over.

¹⁴⁹ Angenendt: *Das Frühmittelalter* 272-283; Wallace-Hadrill: *The Frankish Church* 177.

¹⁵⁰ Angenendt: *Das Frühmittelalter* 276-277.

¹⁵¹ Angenendt: *Das Frühmittelalter* 276-277; Wallace-Hadrill: *The Frankish Church* 177.

elkaar te verbinden in één boek.¹⁵²

De bronnen van dit type worden aangeduid met verschillende namen: *Gelasiana van de 8e eeuw*, *Junggelasiana*, *Frankische Gelasiana* of *Gelasiana mixta*.¹⁵³

Het oudste overgebleven handschrift van de *Gelasiana* van de 8e eeuw is het *Sacramentarium Gellonensis*.¹⁵⁴ In dit boek is een misformulier voor de sterfdag van de heilige Martinus opgenomen. De *prefatie* wordt voorafgegaan en gevolgd door in totaal zes korte gebeden.

1608 Deus qui conspicias quia ex nulla nostra uirtute subsistimus, concede propitius ut, intercessione beati martini confessoris tui, contra omnia aduersa muniamur: per dominum.

God, die aanschouwt dat wij geenszins op eigen kracht kunnen standhouden, geef genadig, dat wij door de tussenkomst van uw belijder de gelukzalige Martinus tegen alle vijandelijheid beschermd worden: door onze Heer.

1609 IT. ALIA. Omnipotens sempiterna deus, solemnitatem diei huius propi[tu]s intueri, et ecclesiam tuam, intercessione beati martini confessoris tui atque pontificis, continua fac celebritate gaudere, omniumque in te credencium uota perficias. Per dominum nostrum iesum christum.

EVENZO EEN ANDER [GEBED] Almachtige eeuwige God, richt uw blik genadig op de plechtigheid van deze dag, en maak dat uw kerk, door de voorspraak van de gelukzalige Martinus, uw belijder en bisschop, zich altijd verheugt over deze feestelijkheid, en moge Gij de gebeden van allen, die in u geloven, verhoren. Door onze Heer Jezus Christus.

¹⁵² WEGMAN: *Riten en mythen* 197. Overigens diende de invoering van deze hervormingssacramentaria de creatieve eigenheid van de Gallicaanse liturgie weliswaar een flinke klap toe, maar het effect van de Pippijnse en ook van de latere Karolingische hervormingen op de eenheid in de Frankische liturgie moet toch niet overschat worden. Zo stelt McKitterick, dat de liturgie uit Rome weliswaar een steeds belangrijker rol ging spelen, maar toch ook aangepast werd aan de lokale behoeften, waarbij het prestige van de oudere liturgische boeken, de gehechtheid aan de bestaande praktijk en de loyaliteit jegens de lokale heilige leidden tot "enormous, rich, and continually creative diversity (...) within these overarching unities". Zie R. MCKITTERICK: *Unity and diversity in the Carolingian church*, in SWANSON (ed.): *Unity and diversity in the church* 59-82, vooral 81-82. Zie ook HEN: *Unity in diversity* 29, n. 54: "This must not be taken to imply that the Frankish liturgical creativity disappeared altogether. Carolingian control was insufficient to enforce unity to that extent".

¹⁵³ Belangrijke literatuur: P. DE PUNIET: Le sacramentaire romain de Gellone, in *Ephemerides liturgicae* 51 (1937) 13-63, 93-135, 269-309 en 52 (1938) 3-27; E. BOURQUE: *Études sur les sacramentaires romains* (Quebec 1952); A. CHAVASSE: *Le sacramentaire Gélisien* (Tournai 1958) 391-394, 588-589, 690; IDEM: Le sacramentaire gélisien du VIIIe siècle, in *Ephemerides liturgicae* 73 (1959) 249-298; VOGEL: *Medieval Liturgy* 70-78. Voor meer literatuur, zie C. COEBERGH en R. DUBOIS: Jonge Gelasiana, in BRINKHOFF e.a. (red.): *Liturgisch woordenboek* I, 1169-1173, vooral 1173.

¹⁵⁴ A. DUMAS en J. DESHUSSES (eds.): *Liber sacramentorum Gellonensis* (= Corpus Christianorum, series latina 159-159A) (Turnhout 1981).

1610 SCR. Beati martini pontificis quesumus domine nobis pia non desit oratio, que et munera nostra conciliet, et tuam nobis indulgentiam semper obtineat. Per...

GEBED OVER DE GAVEN Wij bidden u, Heer, dat het gelovige gebed van de gelukzalige bisschop Martinus voor ons niet zal ontbreken, dat zowel onze gaven ingang doet vinden, als ook uw genade voor ons verwerft. Door...

In deze drie gebeden wordt de nadruk gelegd op de rol van Martinus als voorspraak bij God voor de gelovigen op aarde. Al tijdens zijn aardse leven had Martinus met zijn gebed altijd toegang tot God: zoals ook Sulpicius schrijft was Martinus *altijd* in gebed.¹⁵⁵

1611 PRAEFATIO. UD Te in beati martini pontificis atque confessoris tui laudibus adorare, qui sancti spiritus tui dono succensus ita in ipso tirocinio fidei perfectus inuentus est, ut christum texisset in paupere, et uestem quam eginus acceperat, mundi dominus induisset. Digni ei arrianorum subiucuit feritas, digno tanto amore martyrii persecutoris tormenta non timuit. Quanta putamus erit glorificatio passionis, quando pars clamidis sic extetit gloriosa. Quid erit pro oblatione integri corporis recepturus, qui pro quantitate uestis exigue et uestire deum meruit et uidere. Hic tua est domine ueneranda potestas, qui cum lingua non suppetit meritis exoreris. Per christum.

PREFATIE Ja waarlijk het is passend, u in de lofzeggingen voor uw gelukzalige bisschop en belijder Martinus te aanbidden, die, door de gave van uw heilige Geest ontbrand, in zijn catechumenaat zo volmaakt gevonden werd, dat hij Christus in de arme bedekte met zijn kleed, en dat de Heer van de wereld het kleed, dat de gebrekkige ontvangen had, aantrok. Terecht bracht de woestheid van de arianen hem niet ten val, terecht vreesde hij, in zijn zo grote liefde voor het martelaarschap, de kwellingen van zijn vervolger niet. Hoe groot denken wij, dat de verheerlijking van zijn lijden zal zijn, als een deel van zijn mantel al zo heerlijk blijkt te zijn? Wat zal hij voor het offer van zijn ongeschonden lichaam ontvangen, die voor de omvang van zijn onbeduidende kleed waardig was, om God te kleden én te zien? Dit is uw eerbiedwaardige macht, Heer, die, terwijl de tong niet volstaat, door verdiensten aanbeden wordt. Door Christus.

De *prefatie* zelf is een bewerking van de *contestatio* uit het *Gothicum*. In het *Gellonense* worden nogal wat passages weggelaten. Het *Gellonense* legt nog sterker dan het *Gothicum* de nadruk op de mantel van Martinus als toonbeeld van zijn heiligheid. De tekst in het *Gothicum* ziet in het *kleden en aanschouwen van God* de beloning, die Martinus voor zijn heilige levenswandel ontvangt, een heiligheid, waarvan de verdeling van de mantel een buitengewoon voorbeeld is. In het *Gellonense* wordt de verheerlijking die een *deel van de mantel* te beurt valt door God te mogen omhullen, gezien als voorafspiegeling van de glorie, die de heilige man zelf toekomt. In elk geval wordt de gebeurtenis van Amiens ook in de pefatie van het *Gellonense* gezien als de kiem van Martinus' heiligheid.

1612 P. COM. Tua domine sancta sumentes, suppliciter deprecamur ut quorum ueneramur confessionem, presidia sentiamus. Per dominum nostrum iesum christum.

¹⁵⁵ SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* XXVI.4: "Martinus (...) semper orabat". Vgl. Filippenzen 6,18; Kolossenzen 4,2; 1 Tessalonicenzen 5,17: "Bidt zonder ophouden".

NA DE COMMUNIE Nu wij uw heilige [gaven], Heer, tot ons nemen, bidden wij smekend, dat wij ook de bescherming van hen, wier belijdenis wij vereren, mogen voelen. Door onze Heer Jezus Christus.

Het gebed na de communie is niet origineel voor Martinus geschreven, maar is het gebed na de communie uit een mis voor een groep *confessores*. In het gebed wordt gebeden om de bescherming van de belijders (in dit geval van de belijder Martinus), die dóór de ontvangen gaven voor de gelovigen werkzaam is.

1613 SUP. POPULUM. Exaudi domine populum tuum tota tibi mente subiactum, et beati martini pontificis supplicatione custodi, ut corpore et corde protecti, quod pia crededit appetat, et quod iuste sperat obteniat. Per dominum.

[GEBED] OVER HET VOLK Verhoor, o Heer, uw volk, dat met zijn gehele geest aan u onderworpen is, en zie erop toe, dat, door het smeken van de gelukzalige bisschop Martinus het [volk], beschermd naar lichaam en ziel, wat het trouw geloofd ook heeft mag nastreven, en wat het met recht hoopt mag verkrijgen. Door de Heer.

Ook in het afsluitende gebed voor het volk staan de voorbeden van Martinus centraal, die het volk naar lichaam en ziel moeten beschermen.

1614 ITE ALIA OR. Presta quesumus omnipotens deus ut sicut diuina laudamus in sancti martini confessoris tui adque pontificis magnalia, sic indulgentiam tuam piis eius precibus adsequamur. Per...

EVENZO EEN ANDER GEBED Geef, almachtige God, zo vragen wij, dat zoals wij het goddelijke prijzen in de grote daden van uw belijder en bisschop de heilige Martinus, wij zo ook uw genade mogen verwerven door zijn gelovige gebeden. Door...

Na het gebed *super populum* volgt dan nog een laatste gebed. Het is gericht tot God, en vraagt om genade, in ruil voor de verering van God in zijn heiligen. In de *magnalia* van de heiligen herkent de kerk de grote daden van God.

De tweede belangrijke Romano-frankische bron is het *Sacramentarium van Angoulême*.¹⁵⁶ In dit sacramentarium wordt aan Martinus bijzondere aandacht geschonken: niet alleen voor zijn feestdag op 11 november is een volledig misformulier opgenomen, maar ook voor het zomerfeest op 4 juli. Dit komt verder alleen voor in het *Sacramentarium Gregorianum van Autun*, dat in de 9^e eeuw geschreven is voor het klooster Marmoutier,¹⁵⁷ en dat dus buiten het bestek van dit onderzoek valt.

Van de beide Martinusmissen, die het *Engolismense* bevat, bespreek ik hier alleen het formulier voor 4 juli. Het formulier voor de *natale* is geheel gelijk aan dat in het *Gellonense*. Het formulier voor 4 juli, ook aangeduid met het woord *natale*, bevat zes gebeden.

¹⁵⁶ P. SAINT ROCH (ed.): *Liber sacramentorum Engolismensis* (= Corpus christianorum, series latina 159 C) (Turnhout 1987).

¹⁵⁷ DESHUSSES: *Le sacramentaire Grégorien* 35.

1100 Omnipotens sempiterne Deus qui in hac festiuitate anniuersaria sanctum Martinum apostolicum uirum innumeris uirtutibus declaratum ad toronicae ciuitatis episcopalem cathedram summum pontificem et magnum patronum populo tuo ordinare uoluisti, concede propitius, ut apud misericordiam paternae pietatis tuae meritis eius et intercessionibus adiuuemur. Per Dominum nostrum.

Almachtige eeuwige God, die op deze jaarlijkse feestdag de heilige Martinus, een apostolische man, aangewezen om zijn ontelbare verdiensten, op de bisschoppelijke zetel van de stad Tours hebt willen wijden tot hoogste bisschop en grote patroon voor uw volk, geef genadig, dat wij, bij de ontferming van uw vaderlijke goedheid, door zijn verdiensten en voorbeden geholpen worden. Door onze Heer.

Het openingsgebed geeft aan dat het vandaag gaat om de verjaardag van de wijding van Martinus tot bisschop. *Anniversarium* en *natale* worden beide, behalve voor personen, ook voor zaken gebruikt. De woorden zijn allebei geschikt om de jaardag van een kerkwijding uit te drukken.¹⁵⁸ Martinus wordt, in navolging van Sulpicius, een *vir apostolicus* genoemd,¹⁵⁹ en is als zodanig een zeer groot bisschop, en een grote patroon van het volk (vergelijk de werken van Paulinus van Périgueux).¹⁶⁰ Martinus is op grond van zijn verdiensten uitverkoren om bisschop van Tours te zijn. In het gebed wordt op deze zelfde verdiensten een beroep gedaan, opdat God de voorbeden, die Martinus voor de gelovigen doet, zal verhoren. In dit openingsgebed staat de wijding van Martinus tot bisschop centraal.

1101 Adesto supplicationibus nostris misericors Deus, qui inter cetera miracula sancti Martini meritum etiam in die translationis sacri corporis illius angelica reuelatione populo tuo demonstrasti, praesta nobis petentibus huius patroni suffragantibus precibus, ut ea quae tibi sunt beneplacita digno affectu ac deuotis mentibus exsequamur. Per...

Verhoor onze gebeden, barmhartige God, die temidden van de andere wonderen van de heilige Martinus zijn verdienste ook op de dag van de overbrenging van zijn heilige lichaam door een openbaring van een engel aan uw volk getoond hebt, [en] verleen ons, die daarnaar verlangen, terwijl de gebeden van onze patroon ons steunen, dat wij die dingen, die u welgevallig zijn, met een waardig verlangen en vrome geesten najagen. Door...

In het tweede gebed staat de *Translatio corporis*, die op Martinus' wijdingsdag plaatsvond, centraal. Deze gebeurtenis toonde de grote verdienste van de heilige, doordat er een engel (*angelica reuelatione*) aan te pas moest komen, om de overbrenging van het lichaam van de heilige naar de nieuwe basiliek mogelijk te maken. Dit gebed baseert zich op het verslag van de *translatio* dat Gregorius geeft.¹⁶¹ Gregorius vertelt, dat het lichaam aanvankelijk op de 1e juli vervoerd

¹⁵⁸ BLAISE: *Le vocabulaire Latin* 491.

¹⁵⁹ SULPICIUS SEVERUS: *Vita sancti Martini* XX.1 en passim.

¹⁶⁰ PAULINUS VAN PÉRIGUEUX: *Versus Paulini de orantibus*; IDEM: *Vita Martini* I r. 304-311; III r. 409-410.

¹⁶¹ GREGORIUS VAN TOURS: *Virtutibus Martini* I.6.

zou worden. Wanneer de monniken de kist willen oppakken, is deze loodzwaar, er is geen beweging in te krijgen. Na vasten en bidden wordt de poging de volgende dag hervat: wederom zonder resultaat. Dan komt één van de monniken op het idee, dat het wel eens de wil van de heilige zou kunnen zijn, dat zijn lichaam pas op 4 juli verplaatst wordt. De monniken wachten tot deze dag aanbreekt, en als zij opnieuw tevergeefs de kist proberen op te tillen, verschijnt hun plotseling een oude man, met wiens hulp de kist zonder probleem opgetild en verplaatst kan worden. "Ik geloof, dat het één of andere engelenkracht was", zegt Gregorius.¹⁶² In dit gebed is het verhaal van Gregorius overgenomen, en de verschijning is een "openbaring van een engel" geworden. Er wordt tenslotte gebeden, dat de gelovigen, met de hulp van de heilige, het goddelijke mogen zoeken.

1102 SECRETA Beati Martini confessoris tui Domine nobis patrocinio suffragante has oblationes offerimus diuinae maiestati tuae, deprecantes ut benigne clementerque suscipias quae et animabus fidelium defunctorum remedium et requiem, ac uiuentibus indulgentiam et salutem conferant sempiternam. Per...

OVER DE GAVEN Met de hulp van de bescherming van uw gelukzalige belijder Martinus, Heer, bieden wij deze gaven aan aan uw goddelijke majesteit, biddend, dat Gij die welwillend en genadig aanneemt, opdat zij aan de zielen van de gestorven gelovigen redding en rust, en aan de levenden genade en eeuwig heil brengen. Door...

Dit gebed is vooral betrokken op het ritueel van de eucharistie, meer dan op de specifieke betekenis van deze feestdag.

1103 UD. Qui sanctum Martinum electum tibi ab infantia magnificare dignatus es, cui licet post patriarchas et prophetas fuisse uisus est, esse tamen summus patronus et habere gratiam prophetiae donasti; quemque innumeris signis et uirtutibus manifestatum uirum apostolicum similem fieri apostolis tuis uoluisti; hic namque cecis uisum, surdis auditum, claudis gressum, mortuis etiam uitam restituit; qui Christum ore, Christum in corde semper gestauit, qui pro integritate castissimi corporis cum uirginibus gloriam uirginitatis habere meruit, et pro Christo multas temptationes pacienter tollerando cum martyribus palmam martyrii consecutus est; merito ergo tibi Domine in huius sancti pontificis honore debitas grates referimus in hac annua festiuitate ordinationis eius in episcopatum eadem uidelicet die et translatione corporis illius de sepulchro, in qua etiam die et dedicatio facta est magnificae basilicae, ubi corpus ipsius honorifice cum gloria requiescit. Et ideo cum angelis et archangelis...

Het is waarlijk waardig [dat wij u dank brengen] die u verwaardigd hebt om de door u vanaf zijn kindertijd uitverkoren heilige Martinus te verheerlijken, aan wie Gij, hoewel hij ná de patriarchen en profeten verschenen is, toch gegeven hebt de hoogste patroon te zijn en de waardigheid van een profeet te hebben; en Gij hebt gewild, dat deze apostolische man, opgevallen door ontelbare tekenen en wonderen, gelijk zou worden aan uw apostelen; want hij gaf aan blinden het gezicht, aan doven het gehoor, aan lammen de voetstap, ja zelfs aan doden het leven terug; die Christus in mond en hart altijd heeft gedragen, die om de ongeschondenheid van zijn zeer kuise lichaam met de maagden de eer van de maagdelijkheid verdiende te hebben, en die, door voor Christus vele

¹⁶² "Credo, aliqua fuisset virtus angelica".

verzoeken geduldig te verdragen, met de martelaren de palm van het martelaarschap bereikt heeft; door zijn verdienste immers, Heer, brengen wij u ter ere van deze heilige bisschop de verschuldigde dank, op dit jaarlijkse feest van zijn wijding tot het bisschopsambt, op dezelfde dag namelijk als de verplaatsing van zijn lichaam uit het graf, op welke dag ook de wijding geschied is van de prachtige basiliek, waar zijn lichaam op eervolle wijze met heerlijkheid rust. En daarom, met engelen en aartsengelen...

In deze *prefatie* klinkt duidelijk de stem van Sulpicius door. Het gebed noemt de hoogtepunten uit Martinus' leven: zijn toegewijde kindertijd, zijn apostolische waardigheid, zijn genezende krachten. De aanspraak die Martinus volgens Sulpicius op het martelaarschap maakt, kwam al eerder aan de orde. Door Venantius Fortunatus wordt Martinus juist om zijn maagdelijkheid vereerd, en wel in zijn gedicht *De virginitate*.¹⁶³ Aan het slot van de *prefatie* worden de feestelijkheden van deze dag nog eens opgesomd: de bisschopswijding van Martinus, het overdragen van zijn lichaam naar de nieuwgebouwde basiliek en de wijding van deze basiliek.

1104 POST COMMUNIONEM. Deus qui populum tuum in deserto quadraginta annis pane caelesti saciasti, et illis sicientibus fontem limpidissimum de petra produxisti, nos spiritalibus aescis corporis et sanguinis Domini nostri Iesu Christi saciatos sempiterna protectione conserua. Per Dominum nostrum.

NA DE COMMUNIE God, die uw volk in de woestijn veertig jaar met hemels brood verzadigd hebt, en voor hen, toen ze dorst hadden, een zeer heldere bron uit de rots gemaakt hebt, bewaar ons, verzadigd met de geestelijke spijsen van het lichaam en bloed van onze Heer Jezus Christus, onder uw eeuwigdurende bescherming. Door onze Heer.

Het gebed na de communie is niet speciaal voor dit misformulier geschreven. Het vergelijkt de communie, die geestelijke verzadiging teweeggebracht heeft, met het manna en het water uit de rots, waarmee God zijn volk veertig jaar lang in de woestijn heeft gevoed.

1105 AD POPULUM Protege quaesumus Domine propitius dextera misericordiae tuae populum tota tibi deuotione subiectum, quem interueniente confessore tuo sancto Martino benedictione remuneratum ad aeternam uitam peruenire concedas. Per...

OVER HET VOLK Bescherm, zo bidden wij Heer, met de rechterhand van uw barmhartigheid genadig uw volk, dat u in alle toewijding is onderworpen, en geef dat het, begiftigd met zegening door de tussenkomst van uw belijder de heilige Martinus, tot eeuwig leven komt. Door...

Het afsluitende gebed *ad populum* is inhoudelijk eigenlijk gelijk aan het gebed voor de *Rogationes* in het *Gallicanum Vetus*, dat in de vorige paragraaf aan de orde kwam. Er wordt gebeden om de barmhartige ontferming van Gods rechterhand over zijn volk, dat hem in alle nederigheid vroom is toegewijd. Behalve voor tijdelijk heil bidden beide gebeden ook voor eeuwige redding en vreugde, waarbij ze op de voorspraak van Martinus hopen.

¹⁶³ VENANTIUS FORTUNATUS: *Carmina* VIII.3.

Het streven naar eenheid in de liturgische praktijk binnen het Frankische rijk kreeg tenslotte gestalte in het verzoek van Karel de Grote aan de paus om een exemplaar van een officieel Romeins sacramentarium. Paus Hadrianus I (772-795) voldeed aan dit verzoek, en stuurde in het laatste decennium van de 8^e eeuw het zg. *Sacramentarium Hadrianum* naar het hof in Aken. Dit boek, dat teksten voor de pauselijke liturgie bevat, werd later aangepast voor gebruik in het Noorden. De invoering van dit boek zou geleidelijk aan een einde maken aan het eigen karakter van de Gallicaanse liturgie,¹⁶⁴ en kan tegelijkertijd beschouwd worden als de voltooiing van de romanisering van deze liturgie.

In de Romeinse liturgie zijn twee typen sacramentaria te onderscheiden: de sacramentaria die teruggaan op het Gregoriaanse type, en zij die teruggaan op de Gelasiaanse traditie. De Gelasiaanse traditie, die de liturgie weergeeft zoals zij door de priesters in de zogenoemde Romeinse titelkerken gevierd werd, is slechts in één handschrift overgeleverd: het *Sacramentarium Gelasianum Vetus*.¹⁶⁵ Dit handschrift, dat voornamelijk materiaal uit de 7e eeuw bevat, is van Frankische afkomst en dateert uit de 8e eeuw. Het *Gelasianum* bevat geen formulier voor Martinus.

De Gregoriaanse sacramentaria vallen ook weer uiteen in twee typen: sacramentaria die de pauselijke liturgie bevatten (*Hadrianum* en *Tridentinum*) en een type sacramentarium, waarin de pauselijke liturgie bewerkt is voor gebruik in de presbyterale praktijk. Dit laatste type bevat veel elementen uit het *Gelasianum Vetus*. Een origineel is niet bewaard gebleven, maar het type wordt vertegenwoordigd door het *Paduense*, dat grote invloed gehad heeft op de *Gelasiana* van de 8^e eeuw.¹⁶⁶

Het Gregoriaanse misformulier voor Martinus¹⁶⁷ bestaat uit drie gebeden, die hoogstwaarschijnlijk in het laatste kwart van de 7^e eeuw gedateerd kunnen worden.¹⁶⁸ De gebeden zijn niet oorspronkelijk voor de *Natale* van Martinus geschreven. Het openingsgebed, dat bij de bespreking van het *Gellonense* al aan de orde kwam, en het gebed *ad completa* (of *Postcommunio*) zijn afkomstig uit de mis voor de heilige Sixtus uit het *Paduense*; het gebed *super oblata* is ontleend aan de mis van de zondag na 11 november.

Deus qui conspicias quia ex nulla nostra uirtute subsistimus, concede propitius ut intercessionem beati Martini confessoris tui contra omnia aduersa muniamur: per...

¹⁶⁴ WEGMAN: *Riten en mythen* 188-193; VOGEL: *Medieval liturgy* 80-81.

¹⁶⁵ L.C. MOHLBERG (ed.): *Liber sacramentorum romanae ecclesiae ordinis anni circuli* (Rome 1960). Chavassee heeft aan dit sacramentarium en zijn verwanten een belangrijke studie gewijd: CHAVASSE: *Le Sacramentaire Gélisien*.

¹⁶⁶ Voor een uitgebreidere behandeling van de Gelasiaanse en Gregoriaanse sacramentaria verwijs ik naar de belangrijkste literatuur: DESHUSSES (ed.): *Le sacramentaire Grégorien*; VOGEL: *Medieval Liturgy* 64-70, 79-102; WEGMAN: *Riten en mythen* 196-197; VAN TONGEREN: *Exaltatio crucis* 51-56.

¹⁶⁷ Afkomstig uit het *Hadrianum* volgens de oudste handschriften.

¹⁶⁸ OURY: *Les messes* 79.

God, die aanschouwt dat wij geenszins op eigen kracht kunnen standhouden, geef genadig, dat wij door de tussenkomst van uw belijder de gelukzalige Martinus tegen alle vijandelijkheid beschermd worden. Door...

SUPER OBLATA. Da misericors deus, ut haec nobis salutaris oblatio et propriis reatibus indesinenter expediat et ab omnibus tueatur aduersis: per...

OVER DE GAVEN Geef barmhartige God, dat dit voor ons heilzame offer én [ons] onophoudelijk verlost van [onze] voortdurende schulden, én [ons] tegen alle vijandelijkheden beschermt. Door...

AD COMPLETA. Praesta quaesumus domine deus noster, ut quorum festiuitate uotiu sunt sacramenta, eorum salutaria nobis intercessione reddantur: per.

TER AFSLUITING Bewerk, zo bidden wij Heer onze God, dat door de voorspraak van hen, op wier feest de sacramenten gewijd zijn, aan ons heil geschonken wordt: door...

Deze Gregoriaanse gebeden vormen een opvallend contrast met de gebeden die in het voorgaande aan de orde kwamen. Alleen het eerste gebed noemt de naam van Martinus. De beide andere teksten bidden in het algemeen om verlossing van zonden en om de voorspraak van de heiligen (!). De inhoud van de gebeden is meer betrokken op de aard van het ritueel dan op de speciale betekenis van de feestdag. De Gallicaanse liturgie onderscheidt zich juist van de Romeinse door een grote variatie van dag tot dag, waarbij de kalender, en niet het ritueel op zich als uitgangspunt genomen wordt.¹⁶⁹

Conclusie

De verering van de heilige Martinus van Tours was aanvankelijk een kleinschalig gebeuren, waarbij vooral vrienden en leerlingen van de bisschop betrokken waren. Volgens de werken van Sulpicius Severus was Martinus bij het volk bijzonder geliefd, maar wilde de hogere clerus niet veel van hem weten. De hagiografische geschriften, waarin de monnik-bisschop in rijke kleuren beschreven wordt, droegen bij aan de bekendheid van de heilige. De Martinusverering concentreerde zich om te beginnen rond het graf in Tours, waar vele pelgrims naartoe trokken om de Martinusfeesten mee te vieren. Maar ook buiten Tours werden kerken en kapellen voor Martinus gebouwd en aan hem gewijd.

Het zijn ook de hagiografische teksten waarin de eerste gegevens van Martinusverering in de liturgie te vinden zijn. Zo beschrijft Gregorius van Tours hoe en wanneer de Martinusfeesten gevierd worden. De vroegste liturgische bronnen waarin Martinus een plaats gekregen heeft stammen uit het eind van de 7^e eeuw. In de meeste van deze Gallicaanse bronnen is voor de heilige een gebed of een volledig formulier opgenomen. De Gallicaanse gebeden, met name de priefaties, zijn breedsprakig en kleurrijk. Voor hun informatie zijn zij duidelijk bij de hagiografen te rade gegaan. Vooral het werk van Sulpicius wordt

¹⁶⁹ PORTER: *The Gallican Rite* 46-47.

soms letterlijk aangehaald, maar ook de geschriften van Gregorius zijn bij de gebedsschrijvers merkbaar bekend.

Ook in de Romano-frankische bronnen uit het midden van de 8^e eeuw is een misformulier van Martinus opgenomen. Via het *Gellonense* is de beroemde pefatie uit het *Gothicum* in deze bronnen bewaard gebleven. De tekst is echter sterk ingekort, en ook voor het overige zijn de Romano-frankische bronnen beknopter, zakelijker en algemener van aard dan de Gallicaanse. Niet alle gebeden zijn direct op Martinus betrokken, waardoor het geheel een afstandelijker en minder persoonlijk karakter krijgt. De mis voor 4 juli uit het *Engolismense* vormt hierop een uitzondering. Het formulier geeft blijk van een grote kennis van de hagiografische bronnen, waarbij niet alleen het werk van Sulpicius duidelijk doorklinkt, maar ook dat van Fortunatus, en zeker dat van Gregorius. Zowel de aard van het feest, een typisch Tourse aangelegenheid, als de inhoud van de tekst doen vermoeden, dat dit formulier in de omgeving van Tours ontstaan is.

Was er in de *Gelasiana* van de 8^e eeuw al sprake van reductie en inkorting van de rijke Gallische teksten, in het *Gregorianum*, dat de laatste fase van de romanisering van de Gallicaanse liturgie vertegenwoordigt, blijven er slechts drie korte gebeden over, waarvan alleen het eerste gebed speciaal voor Martinus geschreven is. Van de kleurrijke Gallicaanse pefatie uit het *Gothicum*, zo kenmerkend voor de beeldende en detaillistische Gallicaanse liturgie, is geen spoor meer te bekennen. De romanisering van de Gallicaanse liturgie heeft een sterke versobering en abstractie in deze liturgie teweeggebracht.

Summary

In this article I have traced the emergence of the early medieval cult of St. Martin of Tours and consider influences on the development of the associated liturgical and hagiographical texts. As is well known, the veneration of every saint is in the beginning a local affair, centred around the holy person's grave. Accordingly in the case of St. Martin, veneration is first attested in his own city of Tours. This veneration is attested by the hagiographical works of Sulpicius Severus, Paulinus of Périgueux, Venantius Fortunatus and Gregory of Tours. The earliest evidence for liturgical veneration is found in the historical works of the latter, written in the 6th century. In following centuries, the cult of St. Martin develops into an official, widespread liturgical commemoration. The importance of Martin as the Frankish national patron is shown by the fact, that the saint is venerated with two feasts: His *dies natalis* on november 11th, and the translation of his relics on july 4th. The earliest liturgical texts are not found until the 8th century, where they occur in the most important Gallican sacramentaries. These texts are significantly inspired by the hagiographical texts. The import of the Roman liturgy into the Gallican rite gradually influenced the Gallican liturgy. Carefull analysis of the liturgical texts of St. Martin gives a good exemple of the way how the Roman liturgy put an end to the special character of the Gallican rite. As the Roman influence on the Gallican liturgy increases, the liturgical texts for St. Martin's feasts get a more abstract and impersonal character.

Els Rose is werkzaam als promovendus bij de werkgroep Mediëvistiek aan de Letterenfaculteit van de Universiteit Utrecht. Het onderzoek betreft de vroeg-middeleeuwse liturgie in Gallië, waarbij het *Missale Gothicum* centraal staat. De bestudering van deze bron valt in drie delen uiteen: de vertaling van het werk en de taalkundige studie ervan, een liturgie-historische studie aan de hand van vergelijking met contemporaine bronnen en het plaatsen van de bron in haar context door vergelijking met contemporaine niet-liturgische bronnen. Adres: H.G.E. Rose, p/a Werkgroep Mediëvistiek, Kromme Nieuwegracht 66, 3512 HL Utrecht, tel. 030-2536549, fax 030-2536391, e-mail els.rose@let.ruu.nl